

ՌԱՅԱՅԵԼ ՅԱՄԱՐԱՐԱՊԱՐԿԱՆ

Պատմ. գիտ. թեմայածու

ԲՈՆԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԴԷՍ ԼԵՀԱՎԱՅՈՅ ԶԱՆԳՈՒԱԾԱՅԻՆ

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԺԷ ԴԱՐՈՒՄ

Հայ պատմագիտությանից յայտնի թաուցիկ տուեալների համաժայն՝ հայ ազատագրական՝ մտքի գործիչները շփումներ են ունեցել նաեւ լեւիական՝ արքունիքի հետ¹, որը պատմագիտութեան շուտամնասիրուած խնդիրներից է: Լեւի պատմագիտութեանի նշանի փաստերը է ընձեռում հարցի ըննութեան՝ համար²: Կարծուք են՝ նաեւ թմնի դաւանափոխութեան՝ դէմ լեւիահայութեան՝ ինքնապաշտպանութեան՝ ամենայն տուեալները, որոնք հայկական՝ աղբիւրներին՝ համադրելիս, յոյս են՝ սկսում այդ իրադարձութեան՝ որոշ վիճելի կողմերի վրայ:

Հայ-լեւիական քաղաքական կապերն ու լեւիահայերի թմնի կաթոլիկացւան՝ գործողութիւնները մերի շնի գատում ո՛չ իրարից, ո՛չ էլ հայ ազատագրական՝ շարժման՝ նորագրական՝ դիմահակութեանից, որը, լինելով լատինականի շարունակութեանի, լծորդում է արեւմտեան՝ նրկներն արեւմեան՝ քաղաքականութեանն ու Հայաստանում՝ Համալեւական՝ Եկնդնցու ծաւալած քարոզական՝ առարկական՝ գործունէութեանի: Ինչպէս յայտնի է, Կիլիկեան՝ Հայաստանի տնկմանի նախորդող շրջանից սկսած՝ հայ ազատագրական՝ միտքը յաճախ է փարել քրիստոնեայ Երուսալայի օգնութեամբ թագաւորութեանի պահելու կամ վերականգնելու յայտերին՝ միջնորդ օւնեւելով Հռոմի Պապերին: Իսկ Հայաստանի թագաւորութեան՝ վերականգնմանի օժանդակելու Երուսալայի խոստումները միշտ էլ խաղախում են նդիլ հայադասան՝ Եկնդնցին՝ Հռոմի միացնելու պայմանների վրայ: Այդ մտայնութեան՝ զաղափարական՝ հիմքը դնում ԺԱ-ԺԳ դարերից Կիլիկեան՝ Հայաստանի լատինահակ հոսանքի՝ իրապարակ հանած՝ Կոստանդին Մեծ կայսեր ու Սեդեստրոս Պապի ու Տրդատ Մեծի ու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի միջնու կնքում «Դաշանց թողթն» էր², որը Հայաստանաց Եկնդնցին՝ Հռոմի միացնելու համար օգտագործում էին թէ՛ միութեան՝ պաշտպան՝ հայերը, թէ՛ Հռոմի միարար առարկաները: Լատին՝ միարարները յաճախ օգտագործում էին՝ նաեւ Ժ դարից շրջանառութեան՝ մէջ դրուած՝ հայերի թագաւորութեանի «Քրտակներ»՝ օգնութեամբ վերականգնելու մասին՝ Ս. Ննրսու Մեծի տնայիցը, որը մոծում էր այդ դարի մատնահգիր Մնարայ Երեցի «Կարք Ննրսիս» մէջ³:

ԺԳ-ԺԴ դարերում, նրբ Մամլուկների առաջադրացմամբ նմարին՝ էր դրուած Կիլիկեան՝ Հայաստանի լինել-չը լինելու հարցը, Հռոմի Պապերը խոստանում էին՝ խաչակրաց արշաւանքներով հայերին՝ ազատել մահմեդական՝ աշխարհի յարձակումներից՝ փոխարենի պահանջելով իբր թէ դնում «Դաշանց թողթով» ամրացած հայ-լատին՝ Եկնդնցիների միութեան: Հնթումնան՝ հարստութեան՝ որոշ թագաւորներ ու կաթողիկոսներ ննիսկ այդ ժամանակ ազգային՝ Եկնդնցական՝ ժողովներ գումարեցին՝ «Միութեան՝ խնդիրը» լուծելու համար: Միւս կողմից՝ Հայաստանաց Եկնդն-

գին՝ հռոմին՝ միացնելու գործողությունների մասին՝ հայ և օտար աղքիւրների քաղ-
դատումից յստակօրէն՝ նքնուում է, որ միութեան՝ գործն՝ առաջ տաննիս, հռոմը յա-
տուկ ծրագրով՝ աշխատել է նրկու ճակատով՝ բուն՝ Հայաստանում և զաղթաշխար-
հում: Իրօր՝ հռոմի Եկնդեցին, Կիլիկիայում սկսած միարարական՝ գործողություննե-
րի հետ գրեթէ միաժամանակ, արդէն ժԴ դարակէսին՝ ամուր խարխիսներ էր գցել
Նախիջեւաանի, Թւրքիզի և Արտագի հայաշատ շրջաններում՝ ի դէմս նոյն Գրան-
ցիսկեան, ապա քիչ անլի ուշ՝ նաեւ Դոմինիկեան՝ կրօնական՝ ուխտերի: ԺԴ դարի
սկզբին՝ հիմնուած Երնջակի Բանայ վանքի (Յովհաննէս և Յակոբ Բանցիներին՝ ու
սրանց վարժապետ Բարթողիմէոս Բոյճնիացին) և Արտագի Ս. Թադէի վանքի
Ծործորի (Չարքարի և Յովհաննէս Ծործորեցիներ) դպրոցները լատին՝ առարնալ-
ների առաջին՝ հանգրուաններն էին՝ Հայաստանում: հռոմը հայերի կաթօղիկացումը
շարունակում էր դնել քաղաքական՝ հիմքերի վրայ՝ Հայաստանի անկախութեան՝ վե-
րականգման՝ մէջ իր օժանդակութիւնի կապելով կաթօղիկութիւնի ընդունելու: հետ:
Ուստի մեր ազատագրական՝ պայքարի առաջնորդ Հայաստանայց Եկնդեցին, Ե-
րուպայի վնիապետներից ու հռոմի Պապերից քազմիցս ստանալով ոչ թէ նրաշիք-
ներ, այլ խոստումներ, գրեթէ միշտ էլ ստիպուած է եղել վատիկանին՝ հաղտակու-
թիւն՝ յայտնել «թղթի վրայ միայն»⁴ միութեանական՝ գործողությունների անցնելու
խնդրի քննարկումը թողնելով յետագային:

Պատմագիտութեան՝ մէջ հայ-լատին՝ եկնդեցիներին միութեան՝ դաշնագրերի մա-
սին՝ տնդնկութիւնները առատ են՝ մանաւանդ Ֆլորենտիայի ժողովից (1439թ.) յետոյ:
Կոստանիէին՝ Զ-ն՝ (1430-1439) մեր արեւելի կաթօղիկոսներից է, որ ազատագրա-
կան՝ տկնկայիքներով փաստօրէն՝ ընդունում է Ֆլորենտիայի ժողովի որոշումները՝
թէն ուիա մանաւանդ յետոյ Հայ Եկնդեցին՝ չնդեալ յայտարարեց Ֆլորենտիայում
ստանձնած պարտաւորութիւնները: Բրիստոնայ տկնութիւնների օգնութեամբ
Հայաստանի թագաւորութիւնի վերականգնելու յոյսերով հռոմին՝ «հպատակու-
թեան» թղթեր են՝ յանձնել նաեւ Ստեփաննոս Սալմաստեցի, Ստեփաննոս Ամնցեցի,
Փիլիպպոս Աղբակեցի, Մելքիսեդէկ, Դաւիթ Դ, Յակոբ Զուղայեցի կաթօղիկոսները,
որանք բոլորն էլ այդ նպատակով ճամփորդել են՝ վննտիկ, հռոմ կամ Լեհաստան:

հռոմի միարարական՝ գործողութիւնները աշխուժացան՝ ԺԶ-ԺԷ դարերում
(1545թ. Տրիդնտուման՝ ժողովից յետոյ մանաւանդ), նրբ Պարսկաստանի և Թուր-
քիայի հակամարտութիւնները արեւմտեան՝ նրկրների մէջ Օսմանեան՝ կայսրութիւնի
Պարսկաստանի միջոցով մտնատնելու յոյսեր ներշնչեցին, որը ԺԷ դարի 30-ական՝
թուրին՝ դարձաւ քաղաքական՝ նոր ծրագիր: Թուրք-պարսկական՝ պատերազմնե-
րից աւալացած Հայաստանի, ի դէմս Հայաստանայց Եկնդեցու, այդ շրջանում էլ
ունի էր փարում Եւրոպայի ձեռքով հայոց պնտականութիւնի վերականգնելու գա-
ղափարին: Այսպիսով՝ հայ բարձրաստիճան՝ եկնդեցական՝ գործիչներին՝ և հարուստ
վաճառականութեանը տուած քաղաքական՝ ազատութեան՝ խոստումներով, հռոմը
բուն՝ Հայաստանում ծաւալած միարարական՝ գործողութիւնները յատուկ ծրագրով
լծորդում էր գաղթաշխարհը դաւանափոխելու քանիքներին: Անա այդպիսի պայման-
ներում է, որ լատին՝ կղերը ԺԷ դարի 20-ական՝ թուրին՝ վերսկսեց իր նոր յարձակու-
մը «ամբողջ Լեհաստանի քնակչութեան՝ ընդամենի 0,023 տոկոսը կազմող»⁶ լեհա-
հայոց վրայ՝ լեհահայերին՝ դաւանափոխելու համար, որը, ինչպէս կը յամագումնի,
հռոմի վրայ արժեց մօտ 120 տարուայ վիթխարի ջանքեր և հսկայական՝ միջոցներ:
Լեհահայերին՝ կաթօղիկացնելու հռոմի դիտաւորութիւնի ներութիւն՝ չէր նոյնիսկ ԺԶ-
ԺԷ դարերում: Ըստ պատմական՝ տնդնկութիւնների, լեհահայերի մէջ հռոմի հետ

միալեռնանքի քաղաքացիների ակալայ էր դնում Կաթիկոս Մեծի թագաւորութեան շրջանում (1333-1370), նրա լեռնական այս միապետը Կիւմուսի Ռուսիայի ու Գալիցիայի հայաշատ վայրերը միացրեց Լեռնատեղին և Գրիգոր Նախկոպտսին՝ 1367 թ. թոյլատրեց որպէս թմարակալ՝ հաստատուել Լվով:

Վկայակոչելով հատուտի տրեխիւրները, լեռնապետութեանը նշում են, որ մինչև Լվովում լատին ինքնաւորային թմարի հիմնուելը, այս քաղաքի կաթոլիկ նկերնցու առաջին՝ Նախկոպտսը հայազգի թմարաւ Լվովցին էր, որը յետագայում հոգևոր ծառայութեան ուղարկուեց Լոնդոն⁷: Դիւանական հնագոյն փաստաթղթերը ցոյց են տալիս, որ ոմն՝ Ստեփանն լեռնապետ, սկզբում լեռնակալ խելմի (այժմ Լիբլիխի վոյեվոդութիւն) Նախկոպտս-թմարակալը, 1383 թ. վճռագրելուով յիշատակում է նաև Պազմանի և Վլոցլաի (այժմ Բիգոզի վոյեւոդութիւն) թմարում⁸: 1350-1379 թթ. աղբիւրները Լվովում յիշում են Կիւմից նկած հայազգի կաթոլիկ Նախկոպտս Յակոբին, իսկ Գրանսկում Ստեփանն արքեպիսկոպոսին⁹: Յակոբը, ըստ Վլ. Աբրահամի, Գալիցիայի հայ կաթոլիկների հովաքան էր, որը 1371թ. Կրակովում ներկայ է լինում Մոլդաւիայի առաջին Նախկոպտսի ձեռնադրութեանը¹⁰: Վլ. Լոզինսկին նշում է որ լեռնապետի հետ առնչութեամբ լեռնական կաթոլիկ մէջ գտնուող դրամապետները արդէն 1318թ. Կաթայում ունէին՝ առանձին Նախկոպտսութիւն՝ Երանիմասի գլխաւորութեամբ¹¹: Լեռնապետութեանը նշում է նաև, որ Լվովի մեջ հասած վանքերի աւանդներն մատնանում (ԺԴ դարավերջ), որ հիմնականում դատական վճռագրեր են, հայապետանների հետ միասին՝ յիշատակում են նաև կաթոլիկ հայեր (նշւոյ տեղը, էջ 81): 1374թ. մայիսի 24-ին Գրիգոր ԺԱ Պապը Հալիչի լատին համայնքի հաւատացեալներին արտօնութիւններ է պարգևել, որը տարածուել է նաև կաթոլիկացած մի քանի լեռնապետի վրայ¹²: 1376թ. տուեալներ են պահպանուել «Լվովցի ոմն՝ վաճառական Եանի որդի Սուրիտայի փնայ թայչուդի» մասին, որը Կիւմից նկած վերադարձաւ Յակոբ Նախկոպտսի օրօր իր մահուան կտակում մեծ գումարներ էր նախատեսել Լվովի ու Կաթայի կաթոլիկ նկերնցիների համար¹³: Յոլած գրքի նշւոյ՝ Էլում Բարոնը 1393թ. Լվովում նշում է հայուսի կաթոլիկ Մագդալինէ կոյսի մասին, որը հայուսի դոմինիկեանների համար Լվովում մի փոքրիկ վանք էր հիմնել: Տեղեկութիւններ կան ԺԴ դարում լատին կրօնական միաբնակից անկախ գործող հայ կաթոլիկ մենակեացների գոյութիւնի փաստաւ: Յովով Լվովի դոմինիկեան վանքի դիւանում գտնուող Ուրբանուս Պապի 1381թ. մի կոնկաւը (բաւլա)՝ Բարոնը գում է 1381թ. Հոմի Պապը Լվովի կաթոլիկ հայերին յիշաւ կոնկաւը դոմինիկեան միաբնութիւն՝ մտնելու թոյլտուութիւն տուեց¹⁴: Նոյն կոնկաւի մասին Չ. Լեյսիցին գում է, թէ Ուրբանուս Պապը 1381թ. Լվովի դոմինիկեաններին յորդորում էր «Լվովի կաթոլիկ հայ մենակեացների համար իրաւադրութիւն (եւրիպոլիցիա) մշակեն», որով հայ կաթոլիկ մենակեացները կորցնում են իրենց անկախութիւնը¹⁵: Հիմնուելով դիւանական փաստաթղթերի վրայ, Չ. Օքերտոնսկին նշում է, որ 1359թ. Լվովի լատինական նկերնցու արքեպիսկոպոսը հայազգի թմարաւ էր (Տոմաշ): Եւ վերջապէս Ալ. Չոլովսկու հրատարակած Լվովի քաղաքապետարանի հետգոյն վանքերում յիշատակուած են մի քանի տաւանակից տեղի կաթոլիկ հայեր (աշատուր, Սիբիլա (իմա՝ Սարգիս: Ռ.Հ.), Ասալաքարոն (իմա՝ Ասալանպարոն: Ռ.Հ.), Յոհան Արչիբէլ, Յոհաննէս և այլն)¹⁶: Թ. Գրոմիցկին, հիմնուելով 1428 և 1436 թթ. փաստաթղթերից քաղած աւանդութիւնների վրայ, որտեղ նշում է, թէ Լուցկից Լվով նկած և ինչ Լվովում բնակուող մի քանի հայ ընտանիքների վրայ է հայկական, այլ մագդալեպետներ իրատունք, նորակեացում է, թէ նրանք կաթոլիկներ էին¹⁷:

Այս ևս նման մի քանի այլ փաստերից կարելի է նորակացնել, որ Հռոմը լինահայերին՝ կաթոլիկացնելու գործը սկսել էր դեռևս ԺԴ դարից: Այսինքն՝ ճիշտ այն՝ Ժամանակ, նրա լատին՝ առաքելականը իրենց գործունեությունից աշխատացրին՝ կիլիկիայում, իսկ բուն՝ Հայաստանում հիմնեցին՝ կաթոլիկ համայնքներ: Բայց քրիստոնեական միև ծիսակարգի նկնդնեցները Ս. Պետրոսի Աթոռին՝ միացնելու շարժումը վճռական տնսք ընդունեց 1517թ. Լուսեմբի նշանաւոր «95 դրոյթներ» հռչակումից յետոյ, նրա քրիստոնեական աշխարհում, որպէս ճեփորմացիայի հետնուանք, հանդէս եկան նոր ուղղութիւններ՝ բողոքականութիւնն ու կալվինիզմը: Ռեֆորմացիան կարճ միջոցում հաւաքեց բազմաթիւ հետնորդներ և արդէն ԺԶ դարավերջին՝ Եւրոպայի մէկ երրորդը անջատուեց Հռոմէական՝ Եկնդնեցուց: 1545-1563 թթ. ընդհատումներով գումարուած Տրիդնտոնեան ժողովը մշակեց հակառեֆորմիստական՝ գործողութիւնների ընդհանուր ծրագիր, որի կետերից մէկն էլ միարարական՝ կենտրոնացուած շարժումն էր Արմեյլում: Վատիկանի, շահարկելով Արմեյլի քրիստոնեայ ժողովուրդների ազատագրական՝ քաղաքները, իր միարարական՝ գործողութիւնները քողարկում էր «քրիստոնեական արմեյլը թուրքերից պաշտպանելու» խոստումներով: Ժողովից յետոյ լին կղերը սկսեց Լեհաստանի միւս ծիսակարգերի ժողովուրդներին՝ Հռոմի հետ միութիւնի գաշնակել Լեհաստանում տարած ճեփորմացիայի դէմ պայքարի հետ: Հռոմէականի է, լինահայ եկեղեցին՝ չէր կարող բացառութիւն կազմել: Ըստ Գր. Պետրովիչ Լեհահայի տեղեկութեան, կարդինալ Ջիովաննի Լամբերտին, նրա 1563թ. Լեհաստան նկատ Տրիդնտոնեան ժողովի որոշումները լինական թագաւորին՝ ու կղերականութեան յանձնելու, հանդիպեց նաեւ լինահայ եկեղեցու գլուխ արքեպիսկոպոսին, այցելեց Լվովի ու Լամբերտիցի հայոց եկեղեցիները¹⁸: Տրիդնտոնեան ժողովի որոշումները Լեհաստան բերող լատին եպիսկոպոսը լինահայոց եկեղեցու պետի հետ հապաղաւորութիւնի պահելու մասին չէ, որ պիտի խօսէր: Բացի այդ՝ յայտնի է, որ Ստեփաննոս Սալմաստեցի Կաթողիկոսը Հայաստանի ինքնուրոյնութիւնի վերականգնելու Հռոմի խոստումներին՝ ի հատուց, 1549թ. Հռոմ էր հասցրել Հայաստանի ազատագրելու խնդիրների մասին՝ 1547թ. Էջմիածնի գաղտնի խորհրդակցութեան՝ պատգամները, գրաւոր հաղտակութիւն էր յայտնել Պապին՝ և Հայաստան վերադարձել Լվովի վրայով¹⁹: Ենթադրում է Ստեփաննոս Սալմաստեցին՝ Հայաստանի ազատագրութեան գործերով շփումներ է ունեցել նաեւ լինական արքունիքի հետ: Մեզ որեւէ փաստ յայտնի չէ, թէ Լվովի կաթոլիկ եկեղեցու պետերի հետ ինչ բանակցութիւններ է նա վարել, բայց կարելի է մեթադրել, որ Հռոմի Պապին՝ հաղտակութեան թուղթ ստորագրած Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը դժուար թէ որոշ խոստումներ տուած չը լինէր լինահայերի միութեան՝ հարցի շուրջ: Մենք քիչ յետոյ կը բերենք լինահայերին՝ Հռոմի հետ միացնելու մի շատ ծանրակշիւ փաստ նա. բայց մինչ այդ նշենք, որ այդ շրջանում լինահայերը լատին կղերի միութեանական փորձերին՝ հանդիպաւորում էին՝ այն՝ նկատաւոր, թէ իբր հայոց ծիսակարգը չնչին տարբերութիւններ ունի լատինականից, որ իրենք առանց այդ էլ ընդունում են՝ Հռոմի Պապի գերիշխանութիւնը²⁰, ուստի հարկ չը կայ առնորդ ջանք թափել իրենց պաշտօնապէս Հռոմի հետ միացնելու համար: Սա անշուշտ դիւանագիտական քայլ էր, և, ինչպէս կը տեսնենք, որոշ ժամանակ արդարացրեց իրեն՝ Կաթոլիկ միարարներն՝ այդ թուրքին՝ նոյնիսկ գրերը տարագրեցին՝ վերոյիշելով տնտեսէտը հիմնաւորելու համար, բայց հակառակ մեկնակետից. քանի որ տարբերութիւնները մեծ չեն, ուստի հայերին՝ ոչինչ չի խանգարում միանալ Հռոմէական՝ Եկնդնեցուն: Գրումից կին գրում է լին նշանաւոր եկեղեցական՝ գործիչ Ս. Լուսեյիկի՝ Կրակովում 1544 և 1546

թթ. հրատարակած նրկու լատիններեն գրքոյկների մասին՝ *Batismus Armenorum* (Հայոց Սեղտութիւնը), և *Liturgia seu missa Armenorum* (Հայոց Պատարագը և ժամասացութիւնը, 1549թ.). որոնցում հեղինակը անհում է. որ թե՛ն հայադարձան նկնդն-գու ծեսերը «չնչին» ու նրկորդական տարբերութիւններ միայն ունեն՝ լատինականից, քայց եւեւեւ գծերով նրկու ծիսակարգներն էլ շատ լաւ համաձայնում են՝ իրարու²¹: «Արդէն 1544 թ.,- գրում է Գր. Պետրովիչ Լեւիտայը,- նրեւելի լին գրող և հոգևորական՝ Ս. Օթմիսովսկին՝ համոզուած ըլլալով, թէ միակ տարբերութիւնը Հռոմեականն է և Արեւելեան՝ նկնդնցիներու միջև և կը կայանա լեզուի և ծեսերու գանազանիւթեան մէջ», ...կը հրադարձէ լին նկնդնցու առաջնորդ՝ Պ. Գամբատն, որպէսզի սուրբ նկնդնցու սահմանները ընդարձակէ՝ «վայաքների և հայերի նկնդնցիները Հռոմին՝ միացնելով»²²: Ս. Բարոնչի տուեալներով, 1566թ. յայտնի քարոզիչ Բենեդիկտ Հերքեստը «կրօնական գործերով այցելւց Լվով, եղաւ նաև հայոց նկնդնցում, որտեղ նիւան՝ ամէն ինչ շատ դուր եկաւ և հետագայում այն կարծիքը յայտնեց, թէ Հայոց Պատարագամատոյցը մեր (իմա՝ լատինական) Ռ. Հ.) արարողութիւններին շատ է համապատասխան... Նոյնն էր անհում նաև Հռոմի Պապ Պիոս Ե-ի պատական լեզատ, կարդիւնալ Կոմենդոսին»²³: Չ. Լեյսիցկին՝ նշում է, որ 1550-1553 թթ. լվովի լատին ճմարանի ռաբունաքնո, Հռոմից Լեւաստան՝ ուղարկուած յիսուսեան՝ քարոզիչ Բենեդիկտ Հերքեստը հայերին՝ հակում էր այն մտքին, որ հայոց ծիսակարգը լատինականին շատ առնի մօտ է, քան՝ յունականին: Նոյն պատմաբանի կարծիքով Լվովի լատին արքեպիսկոպոս Եան՝ Սոլիկովսկին (1585-1603) նաև մեծ տարբերութիւններ չէր գտնում հայկական և լատինական ծիսակարգերի միջև (Չ. Լեյսիցկի, Հայ Եկեղեցին Լեւաստանի մէջ, Լվով, 1928, էջ 47): Հայերին՝ դատանախոխելու գործողութիւնները, ինչպէս ասացինք, աշխուժացան՝ Տրիդնտեան ժողովից յետոյ՝ ԺԷ դարում դառնալով որոշակի քաղաքականիւթին:

Լեւիտայերին՝ բռնի կաթողիկոսիւթիւթ արտադրելու՝ ԺԷ դարի պատմութեան մասին՝ բաւական գրականիւթիւթ կայ թէ՛ օտար և թէ՛ հայ պատմագրութեան մէջ: Հայոց աղբիւրներից առաջինը դէպքերին՝ ժամանակակից Առաքել Դարիժնցին է, որն իր «Պատմութեան» ԻԸ գլուխը պատգովին՝ նուիրել է այդ իրադարձութիւններին: Միութեան վերաբերմալ տեղեկութիւններ են պարունակում Սիմեոն դպիր Լեւիտայ «Աղեղութիւն» աշխատութեան վերջում (որտեղ մի քանի տողով նշում է, որ Մելքիսեդէկ կաթողիկոսը 1626թ. եկաւ Լվով) և նախ՝ գրքում գետնորոտ «Յիշատակարան» վարդապետ մեկնութեան մէջ, որի հեղինակը Ն. Ակինմանի համարում է Սիմեոն Լեւիտայն²⁴: Նիկոլի վարդապետիւթիւթի նկարագրութիւնն է նաև «վարդապետիւթիւթի նիկոլական» նրկը, որը Ն. Ակինմանի դարձնալ վերագրում է Սիմեոն Լեւիտայն (Ն. Ակինման, Սիմեոն դպիր Լեւիտայ նրկու յիշատակարանի, Հանդէս Ամսօրնայ, 1963թ., թիւ 4-6, էջ 252-258): Հարցին՝ վերաբերող նիւթեր կան՝ Ստ. Ռոշքայի «Ժամանակագրութիւթի կալ տարեկանի նկնդնցականի» աշխատութեան մէջ, որը վիճննայում տպագրել է հայր Ոսկմանի, 1964 թուին: Այս գործերը թե՛ն Առաքել Դարիժնցու գրքում բազակայող որոշ փաստեր են ընձնում, քայց 1626-1691 թուականների իրադարձութիւնների պատմութեան՝ ռուսմանախոխութեան տնայեկտից առանձնապէս մեծ արժէք չունեն: Առանձնանում է Ղ. Ալիշանի կազմած «կամմնից տարեկար» ժողովածոն, որը յայժ արժէքաւոր ու արժանաւատաւ աղբիւր է 1365 թականից մինչև ԺԸ դ. լեւիտայ գաղութի պատմութեան՝ համար և միութեան պատմութեան մանիալմանների տնայեկտից մեծապէս լրացնում է Առաքել Դարիժնցու տուեալները՝ յատկապէս 1653թ. յետոյ: Մ. Զամմանի, ինքնուրուպ Առ. Դարի-

մեցու վրայ, իր «Պատմութիւն՝ Հայոց» աշխատութեան՝ Գ. Կատորի ԷԸ գլխում թռուցիկ շարադրում է այդ դէպքերը, բայց ուշադրութեան՝ արժանի նոր փաստեր չի հաղորդում, բացի թերմուս նիսանից, որ նշում է, թէ Նիկոյ Թորոսովիչի մահուանից յետոյ թեմը գլխատրել է Վ. Յունանեանի (Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն՝ հայոց, հտ. Գ, Վեներտիկ, 1786, էջ 642-643): Օտար աղբիւրներից ամենափաստաւորն է «Բռնի միութիւն» ժողովածոյում գետնդրած Ալեքսիոս՝ Մարիա Պիդուի եւ անյայտ մի հեղինակի (Անանեան) գործերն են, որոնք լատիներէնից լեհերէնի վերածելով 1876թ. տպագրել է Ա. Պալինսկին, ուրկից Կարապետ Եզնանի ընկալածակ առաջաբանով հրատարակել է գրաքար՝ Ստ. Մալխասեանի թարգմանութեամբ (Բռնի միութիւն՝ Հայոց լեհաստանի..., Ս. Պետերբուրգ, 1884թ.): Այդ իրադարձութիւններին՝ մի քանի տողով անհրաղարձել է նաեւ Բարթոլոմէոս Զիմորովիչը իր *Leopolis Triplex* (Յեմակ Լվով) աշխատութեան մէջ²⁵: Զիմորովիչն՝ այստեղ դրաւ առում է Նիկոյին՝ ու իր գործը եւ այդ աշխատութիւնի առանձին՝ աղբիւրագիտական՝ նշանակութիւն՝ չունի բռնի միութեան՝ դէպքերին՝ նոր փաստեր անլուծելի տեսակէտից: Ս. Բարոնչի, Տ. Գրամսիցկոյ, Չ. Լեխիցկոյ եւ լեհական՝ միւս հեղինակների տեղեկութիւնների համաձայն, բռնի միութեան վերաբերող արժէքաւոր փաստեր կան՝ Տ. Կրուսիսկու «Պարսկական՝ պատերազմի մասին» լատիներէն՝ գրքում (T. Krusinski, Prodomus ad tragicum veritatis belli Persici historiam... Lwow, 1773): Դիտարկւող հարցի մասին՝ հայ պատմաբաններից գրել են՝ Գ. Ալվազովսկին, Ա. Ալթունեան, Մ. Բժշկեան, Վ. Ըստկարեան, Կ. Եզնանի, Մ. Օրմանեան, Լեօն, Ա. Ալալաճեան, Ա. Զովանիսեան, Գր. Պետրովիչ Լեհասայր եւ ուրիշներ: Օտարալեզու հեղինակներից կարելի է յիշել Ֆր. Զախարիասովիչին, Ա. Պալինսկուն, Ա. Ռոլլէի (D-r Antoni J), Մ. Դորոնովիչին, Կիրիլոն Մալսկոպոսին (E. K.), Կոմս Դ. Տոլստոյին, Ա. Անսինսկուն, Վլ. Լոգինսկուն, Թ. Գրոմնիցկուն, Չ. Լեխիցկուն, Ա. Օրերտընսկուն, Նորերից՝ Մ. Զակ-ժուսկա-Դուբասովային, Երաժշտագետ Զր. Կոսցիովիչն եւ այլոց՝ չը հաշուած արդէն հայ եւ ուկրաին՝ պատմաբանները (Ս. Ը. Բեկիցկի, Գ. Պ. Պինկիրեան, Ա. Գ. Աբրահամեան, Վ. Ռ. Գրիգորեան, Վ. Ռ. Գրաբովցկի, Մ. Լ. Զովանիսեան եւ այլք), որոնք լեհասայրին՝ նուիրած իրենց աշխատութիւններում անհրաղարձել են նաեւ այդ խնդրին՝ Վերջերս հարցին՝ բաւական՝ հանգամանալի անհրաղարձել է Բելլա Բարսեղեանի՝ իր փաստաթուղթ մեծագոյրան՝ առջին՝ գլխում²⁶: Հայ եւ օտար աղբիւրների ու պատմաբանների հաղորդած տուեալների բաղդատմամբ բռնի միութեան՝ պատմութեան՝ ամենալրիւարձակ լուսաբանութիւնի տուել է Գր. Պետրովիչ Լեհասայր, որը սակայն ներքեւն՝ համալսել է բերել բռնի դաւանաւորութիւնի «կտաւոր» միութիւն՝ սկսելով միասուններ (տե՛ս սպմ՝ աշխատութեան՝ մէջ օգտագործուած նիսա զոյգ յօդածները):

Լեհասայրի բռնի միութեան՝ լուսաբանութեան՝ մէջ հայ եւ լեհ-լատին գիտնականների կարծիքները բաւական՝ տարբեր են, յաճախ՝ հակադիր: Դրա հիմնական պատճառն է, որ վերջիններս, օգտուած լինելով միութիւնն՝ արդարացեալ լատին աղբիւրներից, այդ իրադարձութեանի մերձեցել են՝ լատին եկեղեցու տեսակէտից: Հայ հեղինակների մեծ մասը հիմնուել է միութեան՝ բռնի էութիւնը բացայայտող հայկական՝ աղբիւրների վրայ եւ միութեան՝ հարցը լուսաբանել հայաշուան՝ եկեղեցու տեսակէտից: Հայերի բռնի միութեանն՝ անհրաղարձած գրեթէ բոլոր հեղինակները, միութիւնը սկսելով Նիկոյի թեմակալութեան՝ տարեթիւից, յաղթարշաւը համադրում են՝ 1664թ., նրբ լեհասայրին՝ դաւանաւորութիւնը գործը ձեռքները վերցրելին՝ Լեհաստան՝ մտած թէւտին՝ կրօնատրոններ՝ զաւլս ունենալով Կղեմնէս Գալա-

նստին: 1664-1666թթ. վերջերին՝ նիսանց ջարհերով Լվովի Մայր տաճարում, ապա՝ Կամենեց-Պոդոլսկում (1666թ. հոկտեմբերի 1-ին) Նիկոլը առաջին անգամ պատա-
րագը մատուցեց լատին ծիսակարգը հայտնաբերած նկնղնցու ծիսակարգից անհտ-
րագը կարևորագույն կետերով (գինհին՝ ջուր խառնելը, «վասն խաչեցարի») լատինա-
կան տարբերակով արտասահմանյանի նու աշխատանքով: Այս նու մի քանի այլ տուեությունների
վրայ հիմնվելով 1666 թուականին՝ էլ համարում է Նիկոլի ձևերով լինածայերին՝
վերջնականապես դադարեցնելով թուականը: Օտար հնդիսականներ հայերին՝ Հռո-
մի Եկնղնցուն՝ միացնել հիմնական գործիչներից նա համարում է Ն. Թորոսավիչին՝ նու
Յունանիստին՝ վերջինիս դերը առնել վճարական համարելով այդ գործում, որովհե-
տև նա մինչև Յունանիստինի նստելը Լվովի թեմականի գահին (1686), լինածայեր նկնղ-
նցու Պատարագամատուցող, ծիսակարգին՝ ու ժամատացությանի մեծ փոփոխություններ
չէին կրել: Հայ պատմագիտության մեջ Վ. Յունանիստինի անունը միացման առիթով
շատ չի շնչանում: Նրա դերը նշում են հիմնականում միսիոնարների հնդիսականները
(տուն Վ. Ըստկարևան, Եկնղնցական պատմություն, Վիեննա, 1872թ., էջ 381-382):
Ամբողջ մտքը բարդում է Ն. Թորոսավիչի վրայ, իսկ միության սկիզբը մեծ մա-
սամբ համարում է 1630 թիվը: Ուման լինածայերի Հռոմի հետ միության մեջ կա-
րևոր դեր են յատկացրել նաև Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսին՝ Վարդան Ըստկա-
րևան, օրինակ, գրում է, որ նրա Մելքիսեդեկը Լվով նկատ, «Իսկն սկսած իր թեմը կա-
ռավարել, նու ձեռնադրած առնել նախկին պատմություն կաթողիկե հասարակ դադարեց-
նելին՝ ընել կու տար: Ասոր համար ժողովուրդը... իրեն՝ հետ թշնամագա... մանա-
անի, նրա որ իրենց կամացը դեմ Նիկոլայոս Թորոսան անուն մեկը Լեոպոլտայ ար-
քեպիսկոպոս ձեռնադրեց 1626-ին»²⁷: Վ. Ըստկարևանի այս խոսքերից դուրս է գա-
լիս, որ Մելքիսեդեկը միացել էր Հռոմին, նու որ նա Նիկոլ Թորոսավիչին՝ դնում է լի-
նածայեց նկնղնցու գլուխը որպեսզի նրա միջոցով դադարեցնել լինածայերին: Չ.
Լեխիցկին՝ նու, վրայադրելով լին-լատին աղբյուրները, գրում է, որ Մելքիսեդեկը Հռո-
մի Պապոս Ե Պապին՝ հաղորդական թղթեր է յղել 1610 և 1613թթ. (Չ. Լեխիցկի.
Հայոց Եկնղնցին՝ Լինատ., էջ 51): Հարցին՝ նախ կներպ է մերձեցնել նաև Աղեքսանդր
Պալմենին (»Պատմություն կաթողիկե վարդապետության՝ ի Հայա», էջ 160-162): Կ.
Եզմանի դիստամենտը կներպով Մելքիսեդեկի կաթողիկամետ հակամարտի մասին՝
հաղատի փաստները դուրս թողնելով հայոց կաթողիկոսին՝ յղած լինածայերի 1631թ.
նամակից²⁸, ոչ գիտական մտնցում է ցուցաբերել հարցի մեկնաբանության մեջ՝
անհիմն՝ համարելով միսիոնարներ պատմաբանների ճիշտ կարծիքները: Լեոն ա-
նանց որնե հիմքի, ընդհանրապես ժխտում է Մելքիսեդեկի միությունական հակումը:
Ալ. Պապուն, Անանիսը, Չ. Լեխիցկին՝ նու այլ որնե խոսք չեն տաում Մելքիսեդեկի՝
Հռոմի հետ միության ընդունած լինելու մասին: Սիմեոն դադր Լինացին՝ միայն նշում
է, թե ինքը 1611թ. Ջաքարիա վարդապետի հետ միասին՝ տնտեսել է Պապին՝ նու
նիսան տուել Մելքիսեդեկի նամակը նու նուները, որոնցից Պապը միայն՝ ականական
խաչին է ընկունել՝ միս նուները նու տալով (Սիմեոն Լինացի, Ուղեգրություն, էջ 95-
96): Այստեղ այդ կաթողիկոսի միությունական հակումի մասին՝ խոսք չը կա: Մինչ-
դեմ Մելքիսեդեկի դադարեցնելու մասին՝ Վ. Ըստկարևանի, Աղ. Պալմենի նու
այլոց տուեություններ ճշտում են նախ՝ Ստ. Ռոշքայի «Ժամանակագրությունից», ուր
նշում է, որ Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսը Ջաքարիա վարդապետի ձևերով Պապոս Ե
Պապին՝ յղած թղթով նիսան՝ հաղատականին էր յայտնել 1617, ապա՝ 1622 և 1623
թուարին: Երկրորդ՝ Ս. Մովսես Տաթևացի Կաթողիկոսին՝ յղած Լվովաղյանի 1631թ.
յուլիսի 25-ի նամակի լինելին՝ թարգմանություն, որն իր Wiadomosc o ormianach w
polszcze գրքում (Լվով, 1842թ., էջ 42-52) գետնել է Յր. Ջախարիանիչը (Ջախա-

րիասնուիչի կարծիքով թարգմանությանը կատարումը է հենց նախ՝ 1631 թուին): «Առաջին՝ լանջատուրը Զո Սրբազանության՝ նախորդ նրջանկայիչատակ Մնլքիսնդէկ պատգիարքն՝ ու կոթողիկոսն՝ է. նա իսկականն՝ ու զուտ ունիտոր էր տակաւին՝ Պողոս հինգնորդ Հռոմի Պապի ժամանակներից (1605-1620.), որը նիա մօտ ուղարկել էր իր նսիրակ Ջաքարիա վարդապետին՝ այն՝ ժամանակուայ Պոսի տրքնպիսկոպոսին՝ որ հաստատում է հենց նախ՝ պատրիարք Մնլքիսնդէկի լատիններէն՝ գրքերում տպուած թղթով: Այդ թղթի մէջ, որի պատճենի կցում ենք ընդ սմին, Մնլքիսնդէկը ճանաչում է Պապին՝ իրեն՝ գլխատր ու յայտնում նիա՝ իր հնազանդությանը: Երկրորդ ապացոյցը դրան՝ (որ Մնլքիսնդէկը ունիտոր է), որ նրբ ... Մնլքիսնդէկ կաթողիկոսը 1625թ. նկաւ մեզ մօտ Լվով (նրնի ի մեծ դժբախտութիւն՝ մեր) նա ցոյց տուեց մեզ Գրիգոր ԺԳ Պապի (1572-1585) իրեն՝ ուղղած թուղթը՝ գրուած լատիններէն՝ լեզուով, որից նրնում է, որ Մնլքիսնդէկը ննթարկում է Պապին՝ Պապի այդ թուղթը Մնլքիսնդէկին՝ հասցնել էր Ջուդայի առագերեց Յովհաննէսը, որը նրջանկայիչատակ Մնլքիսնդէկի կողմից պատուիրակ էր դրկուած Հռոմ Պապի մօտ. այդ թղթի պատճենը նախաւէտ կցում ենք: Երրորդ ապացոյցը մեր ակախննրով լսածն՝ է, որովհետն ուրբ նա այստեղ մեզ մօտ Լվովում նպիսկոպոսներ էր ձմնեղորում, նիա՛նց հրամայեց կարդալ Հռովմէական՝ Եկեղեցու հաւատոյ հանգանակը, այսինքն՝ այն՝ յաւնումը, որ Սուրբ Հոգին՝ բխում է Հօրից ու Որդուց: Բացի այդ, նախ՝ կաթողիկոս Մնլքիսնդէկը այս ամբողջ չարիքի գլխատր պատճառն ու հիմքն՝ է, որովհետն ուրբ մենք նիա՛ն խնդրում էինք նպիսկոպոս չը ձմնեղորնլ այդ թշուառական՝ նպիսկոպոս Նիկոլ Թորոսովիչին՝ ներկայացնելով նիա՛ն՝ կարնտր հիմքեր, այսինքն՝ որ նրիտասարդ մարդ է, անկարգացած, արդէն՝ շատ ոճիւրներ գործած ու, ուրնմն, անարժան՝ մեզ նպիսկոպոս լինելու, ու որ մեր մէջ մեծ տոնութիւնն ու նրկաառակութիւնն է առաջ բերում, այդ բոլորին՝ այսպէ՛ս պատասխանեց մեզ ինքը՝ կաթողիկոսը ու նիա մօտ նդած իր ննա՛ն՝ նպիսկոպոսները. «Մեր ուղածն՝ էլ հենց այն է որ ձեր մէջ նրկաառակութիւնն ընկնի, ահա ձեր միջն ուրում սուրը»²⁹: Զախարիասնուիչի վրայ լեռնուելով Մնլքիսնդէկին՝ կաթողիկոսին՝ ընդունած է համարում Տ. Գրումնիցկին՝ (Հայերը Լեռնաստանում, էջ 404): Մնլքիսնդէկի լատինեառակութեան՝ մասին՝ տեղեկութիւնն է տալիս Ս. Բարոնչը. «Մօտ 1624թ. Լվով նկաւ Էջմիածնի պատրիարք Մնլքիսնդէկը, որը չը կարողանալով պարսից թագաւորին՝ վճարել 2000 դուկատ հարկը, ստիպուած էր լքել իւր մայրաքաղաքը ու գաղնցնել Լվովի թնմակալի աթոռը՝ Մնրոպի մահուանից յետոյ... Բայց քանի որ կողմ էր Հայ Եկեղեցու միութեանն՝ Հռոմին, ժողովուրդը նիա՛ն՝ տտում էր»³⁰: Մ. Օրմաննանը նշում է, որ Մնլքիսնդէկը մօտ 1624թ. ժամանեց Պոլիս: Այստեղի պատրիարք Յովհաննէս Խուլի ու սրա գործակից Ջաքարիա Վառնեցու հետ միութեանական՝ խմբակցութեան՝ մէջ միաւորուելով՝ քարոզում էր դաւանափոխութիւն, որի համար ժողովուրդը նիա՛ն՝ հալածեց քաղաքից»³¹: Այսպիսով՝ աղբիւրները միառատութեամբ խօսում են Մնլքիսնդէկի կաթողիկացած լինելու օգտին:

Հայ պատմագիտութիւնի լեռնայնրի միութիւնը Հռովմէական՝ Եկեղեցուն՝ դիտում է ոչ թէ՛ «կամաւոր միութիւն՝ Հռոմի հետ», այլ բնի դաւանափոխութիւն: Թէ՛՛ հայ ու թէ՛՛ օտար պատմագիտութիւնը լեռնայնրի միութիւնը Հռոմին՝ սկսում է ԺԷ դ. 20-ական թուերի վերջերից:

Մենք այս իրադարձութիւնի անուանում ենք *բնի դաւանափոխութեան դէմ լեռնայնրի գտնագումային ինքնապաշտպանութիւն* ու համարում ենք ազատագրական՝ պայքար:

Երկրորդ՝ լեռն պատմաբաններից քաղած ու հայկական՝ աղբիւրների սուղ փառ-

տները լրացնող տարբեր տունաշինքով ջրհեռի մեջ ապրացուցել, որ Նիկողը առաջին թեմակալը չէր, որը կաթողիկոսին ընդունելով, լատին կղերի նորանկուն ջանքերով ձգտեց դառնափոխել լեհականացիներին: Լատին կղերը լեհականացիներին միացնելու փորձեր արել է նաև շատ անիլ վարդ, վերայիչնալ Տրիդենտոնի ժողովից անմիջապես յետոյ, 1560-1670-ական թուականներին: Այսպես լեհ պառամաբարձ Զ. Լեխիցկի տեղեկություններից պարզաւմ է լեհական թեմի առաջնորդ Գրիգոր Բ-ի լեհական եկեղեցիին՝ Հռոմին միացնելու որոշակի ձգտումները և ունեցել, քայց «Ժողովրդի մէջ կաթողիկոսական ցանկութիւն՝ չը լինելու» պատճառով գործը զուրկ չի եղել: Լեխիցկին հաղորդում է նաև, թէ Գրիգոր Բ-ի և հայ համայնքի «առաջանիլ» միջոց, հակառակ թաղերում է նաև, թէ Գրիգոր Բ-ի և հայ համայնքի «առաջանիլ» դէպքում 1568թ. բողոքել է Ֆրանսիոյ Ազգայնական ժողովին՝ որը Լիովի մի քանի լատին նախկնորաններից կազմաւած յանձնախումբով քննել է թեմակալի բողոքը և 1569թ. մայիսի 16-ին՝ հրապարակած հրամանագրով (dekret) նիսն՝ հաշտեցնել ժողովրդի հետ³²: Ս. Բարոնը բերում է հրամանագրի սնդակ բովանդակութիւնը (Ռուսացում, էջ 114-115): Այս իրադարձութիւնների մասին՝ անիլ հաղորդում տեղեկութիւնները է հաղորդում Ս. Գրովնիցկին: Նա ոչ միայն բերում է Գրիգոր նախկնորանի բողոքագրի չորս հիմնական կէտերը, այլև վերջ լուծելու համար թագաւորի կազմած վերայիչնալ յանձնախմբի վեց կէտանց պատմաագիրը, որը մտածուած էր 1569թ. մայիսի 16-ին՝ արձակուած վերայիչնալ հրամանագրի մէջ³³: Գրիգոր նախկնորանի և լեհական համայնքի միջոց, ծագած հակառակութիւնների վերաբերելով թէև շատ սնդակ, քայց լեհական՝ աղբիւրների տուեալները հաստատող յիշատակութիւն է պահպանել Ստեփան Բոլբայի «Ժամակագրութեան» մէջ, ուր խօսք կայ նաև յիշելով նախկնորանի միութեան կազմուածների մասին: «... Սա (Գրիգորը: Ռ. Հ.) գոյատուրում Լեռնային» որը գրաւանալը ընդդէմ կամաց նորին դատելին՝ և ի հոգնոր իրա հակառակելին՝ նմա, կոչնաց ի դատ՝ առ նկն՝ լեհաց աղբայն (Ֆրանսիոյ Բ. Ռ. Հ.), որ յամի 1569 վճռաց, զի դատաւորքն ի հոգնոր իրաւանն՝ քնալ մի խառնացին»³⁴ (ընդգծումս՝ իմը: Ռ. Հ.): 1569թ. այս հրովարտակը ազգերնոր առաջների իրաւունքները գալիորեն՝ սահմանափակում է եկեղեցական գործերում, ինչը հիմք էր դառնում պատակտելու համայնքը, քանի որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակներից հայութեան՝ մէջ գործող իրաւորութեամբ, եկեղեցու պաշտօնեաներին, քանանայից սկսած մինչև կաթողիկոս, ընտրում էր ոչ թէ միայն՝ ԵԿԵԼԵՅԱԿԱՆ ԴԱՍԸ, այլ ամբողջ ժողովուրդը: Ինչպէս լեհականացի մէջ, այնպէս էլ ամենիւր, ժողովուրդն էր (համայնքը) ընտրում թէ՛ հոգնոր, թէ՛ աշխարհիկ իշխանութիւններին: Այսինքն՝ ազգը և եկեղեցին՝ ՄԵԼ ԵՐ, եկեղեցական գործերը միայն՝ եկեղեցու սպասաւորների գործը չէր, այլ ամբողջ համայնքին: Եկեղեցու գործիչը, իբրև՝ համայնքից ընտրուած պաշտօնէյ, համարատու էր, հաշուետու էր ամբողջ համայնքի առաջ: Մի խօսքով՝ աշխարհիկ ու եկեղեցական իշխանութիւնները, ինչպէս հոգին ու մարմինը, իրարու հետ ՄԵԼ ԱՄԲՈՂՁՈՒԹԻՒՆ ԷԻՆ ԿԱՍՏՈՒՄ, ներկայացնում էին՝ ամբողջ ազգը: Այս սկզբունքը միայն՝ հայերիս մէջ է կիրառուել և մեր ազգային՝ Եկեղեցու իրաւորութեան՝ առանձնատկութիւնների հիմք է: Սա՛ է եղել մեր ժողովրդի միասնութեան, ուժի ու գործութեան՝ աղբիւրը: Դիտարկող հրամանագրով, որը 1574թ. վերադարձուած նաև լեհական յաջորդ թագաւոր Հենրիկ Վալեզան (1573-1574), Լեհաստանում սկսում է հայութեան պատակտելու մասնատելու, մէկ-միասնական՝ ամբողջութիւն՝ կազմող հոգնոր ու աշխարհիկ իշխանութիւնները տրոհելու կնքաւ իրար դէմ հանելու գործողութիւնը: Դա դուռ է բա-

գում ժողովրդին՝ չնգործացնել նկնդնցու գործերից, նկնդնցին՝ անչափելի ազգից: Այն՝ է՝ համայնքի բոլոր գործերը վարելու ներատակով համայնքի ԸՆՏՐԱՄ ԽՈՐՀՐԴԻ («Հայոց 12 դատաւարներ») կամ «տաճարատէրներ») ձեռքից իշխանութիւնի վերցնել՝ յանձնել խորհրդին՝ համարաւոր-հաշուետու թեմակալին: Սա հիմք է դաժնում, որ-պէսզի նկնդնցու գործիչների ընտրութեան իրաւունքը ազգից խլի-յանձնի՝ ազգի միայն մէկ խաչի ձեռքը, ինչը հռոմի՝ ի վերջոյ իրականացնել յաջողուց մօտ 170 տարի յետոյ միայն՝ 1736թ.³⁵: Ահա՛ այս տնտեսկէտից լեռնայն համայնքը չէր կարող հաշտուել պետական լծակների օգտագործմամբ իր իրաւասութեան՝ շրջանակները ընդլայնել ձգտող թեմակալի հետ, որը անտեսելով հարկւրամակներով գոյութիւն ունեցող աստիճանային ու օրէնքները, ընդդիմանալով հայութեան՝ կազմակերպական գոտւ ազգային՝ ոգուն, ձգտում էր յանկելայ իշխանութիւն՝ ձեռք բերել: Լեւիզցիին՝ գրում է, թէ թագաւորը 1568թ. Գրիգոր Եպիսկոպոսին՝ հաշտեցրեց «աւագների» հետ: Մինչդեռ մեր օգտագործած աղբիւրների մեծ մասը չի նշում հաշտութիւնը կա-յացել՝ էր, թէ ոչ: Յետագայ դէպքերը ցոյց են տալիս, որ հաշտութիւն չի եղել: Ստ. Ռոշքա՛ն՝ յայտնում է «...Յամի ՌԺԷ (1568) Գրիգոր Արքեպիսկոպոսն՝ Լեւոպոսի թո-ղեալ գաթա՛ն վասն՝ հերձուածողութեան՝ նւ հակառակութեան՝ ժողովրդոցն՝ նրաւ յերուսաղէմ, նւ անտի ի հռոմ» (Ստ. Ռոշքա, Ժամանակագրութիւն, էջ 165): Ս. Բա-րոնչի տուեալներով սա իր գործած ինչ-որ սխալների համար այդ հեջի՝ թուին՝ մեկ-նում է Երուսաղէմ, ապա հռոմ: Իսկ Գրեմնիցիին՝ գրում է թէ թագաւորի հաստատած վերայիչեալ վեց կէտանոց պայմանագիրը Գրիգոր Եպիսկոպոսին՝ չի բաւարարել նւ հա գործերը կարգաւորելու համար մտադրուած է եղել միտնելու «ուծնող իշխանութիւն՝ ունեցող հռոմի Պապին»³⁶: Հայկական՝ աղբիւրներում լեռնայն թեմի աստիճանի Գրի-գոր Բ-ի այս ուղեւորութեան՝ մասին պատկերներն են՝ հաւատի տուեալներ՝ նիա Երու-սաղէմ, ապա հռոմ ուղեւորումու մասին: Ըստ Մ. Աղաւնունի, «Գրիգոր Վարագնցի կամ՝ Վանցի, առաջնորդ Լեւոստանի (1552-1574), 1567-ին՝ կամենիցի հայ դա-տաւորներէն՝ իր ճամբու ծախսը ստանալով՝ ուխտագնացութեամբ կայցել: Ս. Յա-կովբ վանքը նւ յետոյ՝ հռոմ 1568-ին»³⁶: Հշտուած է նաեւ, որ 1568թ. փաստօրէն՝ այդ Եպիսկոպոսի գահակալութեան՝ վերջին տարին՝ էր, որից յետոյ լեռնայն թեմը 11 տարի թեմակալ չի ունեցել՝ թէնւ Գրիգոր Վարագնցին՝ իրաւաբաններէն՝ թեմակալ է համարուել մինչնւ իր մահը, որի մասին՝ կամենից տարեգրքի 46-րդ էջում նշուած է. «Թուին՝ ՌԻԳ (1574) տէր Գրիգոր Եպիսկոպոսն՝ որ էր Վանցի, առ Աստուած փոխե-ցաւ ի յԸստամպոյն, գոր խառվեցաւ ի վերայ յիւովցոց, նւ գնաց ի այս աշխարհէս»: Հետեւաբար «միութեան՝ ցահկութիւն՝ չունեցող» լվովահայերը նիա՛ն վտարել են՝ պաշտօնից՝ հակառակ դէպքում այդ 11 տարիների ընթացքում նւ պիտի որ «սխալ-ները» շտկած լինէր ու վերադառնար իր Աթոռը: Իսկ Լեւոստանում ռեֆորմացիայի դէմ պայքարող կաթոլիկ Եպիսկոպոսներից բաղկացած հաշտաբար յանձնախումբը չէր կարող անկողմնակալ դիրք ընդնւ լինէր միութեանակա՛ն հակում ունեցող թեմա-կալի նւ ժողովրդի միջնւ ծագած վեճը լուծելու համար: Հետեւաբար այդ հաշտեցու-մը յատկանշաւ նեպիսկոպոսին՝ հովանաւորելու անյաջող գործողութիւն՝ պիտի հա-մարել: Չ. Լեւիզցի, Թ. Գրեմնիցի, Մ. Աղաւնունի, Ս. Բարոնչի ու Ստ. Ռոշքայի տուեալների համադրութիւնից կարելի է եզրակացնել հետեւեալը. Լվովում աւագա-նիւ նւ թեմակալի միջնւ ծագած այս «վեճը» ոչ այլ ինչ էր, քան՝ նթ Նիկոլ Թորոսա-վիչի շրջանում հռոմի միաբարութեան՝ գործողութիւնների նախատիպը՝:

Եթէ Գրիգոր Եպիսկոպոսի վերաթերեալ սուղ տնդկութիւնների պատճառով մեր վերայիչեալ դատադրութիւնները կարող են՝ ոչ այնքան՝ հաւոգիչ թուալ, ապա նիա յա-

ջողդի մասին՝ Ս. Բարոնչի հաղորդած տուեալները կոսկած չեն՝ թողնում լինահայերին՝ միութեան՝ մղելու նախաճիւղովն՝ շրջանի փորձերի մասին՝ «1579թ. յունիսի 28-ին»³⁶, - համապատասխան վաւերագիրը յղելով գրում է Բարոնչը. «թագաւորից (Ստեփան Բառտորից: Ռ.Տ.) Լվովի նպիսկադոսի աթոռին՝ հաստատուելու գիր ստացաւ Բարսաւմաս Բոգդանովիչը»³⁷: Սա չը կարողանալով կտրելու հայադասնութեան մէջ լինահայերի տնտեսական յարաբերութիւնը, նրանք տարի մտք հետազաւ նպիսկադոսութիւնից. նիւա տնդը գրաղնցրնց Սուչավայից Լվով նկած Մուգավայի Յովհաննէս (Եան) նպիսկադոսը»³⁸: Լեխիգլին՝ դիւանական՝ աղբիւրներից բաղած լրացուցիչ տուեալներով ամբողջացնում է Բարսաւմաս Բոգդանովիչի մասին՝ յայտնած Բարոնչի տնդկութիւնների (իւմա՝ հայադասնութիւնների: Ռ.Տ.) գտած այս թնկնածուն՝ նա չարդարացրնց նիւանց սպասելիքները: Շուտով բացայայտուցին՝ նիւա լատինական միտումները ևւ նրանք տարի թեմը դնկավարելուց յետոյ ստիպուած եղաւ 1582թ. հետանալ ասպարէզից»³⁹: ԺՁ դ. նրկարդ կէսից աբահպանել նա՝ լինահայ նկնդնցին՝ բանիւթեմը Համլին՝ միացնելու ուրիշ տուեալներ նա: Օրինակ՝ նման փորձ պիտի համարել այն, որ Լինաստանի լատին կղնը 1584թ. նսանկուն՝ ջարքներ էր թուփում հայերին՝ ընկունել տալու Գրիգորեան (նիւր) տոմարը, որն՝ այն՝ ժամանակ սկզբունքային նշանակութիւն՝ ունէր հայ ևւ թուրք (ուկրային) նկնդնցիները Համլին՝ ննթարկելու գործում: Եւ պատահական՝ չէ, որ այդ գործողութիւնը դնկավարում էր Լվովի կաթոլիկ նկնդնցու գլուխ՝ Եան՝ Սուլիկովսկի նպիսկադոսը: Հենց նիւա նախածնանութեմը էլ տնդական իշխանութիւնները Լվովի հայ ևւ թուրք նկնդնցիները բանութեմը փակնցին՝ ու կնքնցին՝ պահանջելով ընկունել նիւր տոմարը⁴⁰: Փաստօրէն՝ լատին կղների այս գործողութիւնները շատ չէին տարբերում 1630-ական թթ. յայտնի դէպքերից, որոնց մասին խօսք կը լինի ստորեւ: Այսպէս՝ թեմ Լվովի ոչ կաթոլիկների թողբնելից յետոյ Ստեփան Բառտոր թագաւորը 1584թ. յունիսարի 20-ի հրովարտակով հրամայում էր վերադառննել նիւանց իրատունքները⁴¹, բայց լատին կղների բանի գործողութիւնները շարունակուցին՝ նեւն յետագայում: Դրա վկայութիւնն՝ այն՝ իրողութիւնն՝ է, որ իշեմալ խնդիրը կաբգատրելու համար Լինաստանի թագաւորը նման հրովարտակ արձակնց նեւն 1586թ. սեպտեմբերի 8-ին⁴²: Ինչպէս յայտնի է, լինահայերի բանի կաթոլիկացման՝ ամենաթեմ շրջանում, 1630-ական թթ., վլադիսլաւ Դ-ն՝ հայերի իրատունքները պաշտպանող հրովարտակներ արձակնց⁴³, որոնք ոչ մի յուրջ դեր չը կատարնցին՝ միարարներին՝ ևւ Նիկոլ Թորոսովիչին՝ զսպելու գործում: Եթէ այս տնդկութիւններին՝ գումարենք վատիկանի տնտեսական ևւ նսանկուն՝ միարարական՝ քարոզչութիւնը լինահայերի մէջ, ապա պարզ կը դառնա, որ դատանափոխ թեմակալի միջոցով լինահայերին՝ միութիւն՝ պարտադրելը առկայ էր դեմաւ Նիկոլի միարարական՝ գործողութիւններից 50-60 տարի առաջ: Հետմարար՝ լինահայերի բանի միութիւնը կարելի է սկսել ոչ թէ 1630-ական թուականներից, ինչպէս ընկունած է պատմագիտութեան՝ մէջ, այլ 1560-ական թուականներից: Եւ եթէ 1568-1581թթ. իրարարծութիւնները այն՝ արձագանքը չուննցան, ինչ Նիկոլ Թորոսովիչի հետ կատարած դէպքերը, պատճառն՝ այն էր, որ այդ շրջանում Լինաստանի կաթոլիկ նկնդնցին, ռնթորմացիայի հետմանքով ինքն էր գտնում վտանգատր կացութեան՝ մէջ: Այսպէս՝ արդէն 1555թ. սէլամում ռնթորմացիայի կողմնակիցները յաջողացրին՝ ռնթորմատիկ նկնդնցիների ազատ գործունէութիւնը օրինականացնել: Հակառնթորմականներին՝ միայն 1569թ. յաջողունց արքայական հրովարտակի ու-

ժով բոլոր աշխարհիկ իշխանությունների օժանդակությունը ստանալ՝ ռեֆորմացիայի կողմնակիցներին՝ պատժելու համար: Բացի այդ՝ լինահայերին՝ Հռոմի հետ միացնելու մեջ կարևոր դերակատարություն ունեցած Յիսուսմանը դնե հոր էին՝ հաստատելով Լինաստան (1564թ.) նույնիսկ նույնը կնդրոնագրել էին Լինաստանում արագ տարածող նույնիսկ ժողովրդի 20-25 տոկոսը իր կողմը գրառած⁴³ ռեֆորմացիայի դեմ պայքարով, նույնիսկ տնտեսի, սկզբնական շրջանում մտածում էին՝ հայ նույնիսկ ծիսակարգների «չնչին» տարբերությունները՝ վերացնելու կնդրով գործը հնչողությամբ գլուխ բերելու վրայ: Բացի այդ, ամենակարևորը՝ այդ շրջանում բարար չափով պարարտ չէր այն՝ հողը, որը լատին կղերի միությունների փորձերը Լինաստանում դաշնակեր հայ ազատագրական պայքարի հեռակարին: Մի խոսքով քաղաքական կացություն՝ այնպիսին էր, որ կաթոլիկ եկեղեցականությունը պատրաստ չէր ամենի մեծ ուժերով արդիներադարձում գործել լինահայոց վրայ, ուստի Գրիգորի ու Բարսեղի Բողոքականիչը այդ ընկնող փոփոխություններ չը կարողացան՝ կատարել լինահայոց եկեղեցու ներսում: Այստեղանկեր, միարարներն՝ այդ փորձն՝ արեցին՝ ըստ ներույթին՝ օգտագործելով նաև Ստեփան Բատրի (թագաւորն է 1576- 1586թթ.) խոստումները հայերին՝ Հայաստանի ազատագրության գործին՝ օժանդակելու մեջ՝ թեև Լինաստանն՝ այդ ժամանակ այն երկիրը չէր, որի հետ հայ ազատագրական միտքը մեծ յայտն կապեր (Դիտարկող շրջանում հայ ազատագրական շարժան՝ գործիչները հիմնականում բանակցում էին՝ Երուսալում ազդեցություն ունեցող Վենետիկի հանրապետության հետ): Բայց կաթոլիկական նշուած փորձերը բաւական ծանրակշիւ կտուանքը են՝ յամագումելու համար, որ լատին կղերը ձեռքից բաց չէր թողնում հայերին՝ Հռոմի եկեղեցուն՝ միացնելու ամենամեծ: Այսպիսով՝ լինահայերի Հռոմի հետ միություն պարտադրելու սկիզբը պետք է առնուազն 60 տարով ետ տանել նույն 1560-1626թթ. ընդունել որպես լինահայերի բռնի միությունն՝ ներխուժական շրջան: Բռնի միությունն՝ վաւերական կամ «հոր» շրջանի սկսում է 1627թ. յունիւարի սկզբին՝ Նիկոլ Թորոսովիչի թմականությունից նույնիսկիստ շարունակում է մինչև 1691թ. սինդոնների որոշումները, որոնցում լինահայերի խզումը Ս. Էջմիածնից նույն Հայաստաննայց եկեղեցույ դաւանությունից իրականում տնսք ստացաւ:

Այժմ պատմագիտության ընթերցած փաստերը դեպքերին՝ ժամանակակից պարբերների տեղեկություններին՝ բաղդատելով, հակիրճ ներկայացնենք միության վաւերական շրջանի (1627-1691թթ.) հետ կապուած իրադարձությունները՝ շնչող դնելով այն փաստերի վրայ, որոնք ամեն կամ պակաս չափով կապ ունեն հայ ազատագրական շարժան լինական դիմահակության պատմությանը:

Ինչպես յայտնի է, Էջմիածնի Մելքիսնդէկ Կաթողիկոսը 1627թ. յունիւարի 6-ին՝ 22-ամնայ Նիկոլ սարկաւազ Թորոսովիչից 300 թաւեր կաշաք վերցնելով, նիւան լինահայերի կամքին հակառակ (Լվովահայերը թմական էին՝ ուզում դարձնել Հռոմեովիչ-Հորիչկանների գերդաստանի ներկայացուցիչն) Լվովի «Կրակովման» արարածանում գտնուող հայոց Ս. Խաչ եկեղեցում գաղտնի օծում է նախկապու նույնիսկում լինահայոց թմաւ ամբողջը: Ձեռնադրությունից ամենիցապես յետոյ Մելքիսնդէկը Թորոսովիչի հետ մեկնեց Կամենից: Ճանապարհից Նիկոլը վերադարձաւ Լվով՝ իր հետ բերելով Մելքիսնդէկի գրութինը լվովահայերին, որով նկատելի սպառնալիքով պահանջում էր Թորոսովիչին՝ ճանաչել Լվովի ու թմանակ Լինաստանի թմական նախկապու նույնիսկում (Կամենից համանուց յետոյ Մելքիսնդէկը վախճանուեց 1627թ. մարտի 18-ին ու թաղուեց այդ քաղաքում): Լվո-

վի հայ համայնքը, ամենայն Մեյքիսնդէկի հրամանին՝ չը կամուրջեմարք Թորոսովի-
չին՝ ճանաչեց նպիսկութաւ: Սակայն՝ Թորոսովիչի անտաննի վարքը եւ անյուր կա-
մայեականութիւնները լվովախայերին՝ ստիպեցին՝ ընդդիմանալ: Ձիգմանի Գ. -ն՝ Նի-
կոյի թմնակաղաթիւնի հաստատեց 1629թ. մարտի 6-ին⁴⁴: Նոր թմնակաղին՝ գահըն-
կեց անելու մի քանի տարուայ ապարդին՝ ջանքերից յետոյ եւ այն՝ քանից յետոյ, նոր
Ս. Մովսէս Տաթևուցի Հայրապետի նստիակ Գրիգոր Կնսարացին՝ Լվովի տաճա-
րում նկուխում է Նիկոլին՝ եւ գուրս գալիս այնտեղից, լնհախայ համայնքի պետները,
որովաճաճ 1630թ. փակում են՝ նկնդեցիները, քանալիները վերցնում, որպէսզի Նիկո-
լը ներս չը մտնի: Առաքել պատմագրի վկայութեամբ Նիկոլը իւրայինների խորհր-
դով գնում է Արեւելք, որպէսզի Գրիգոր Կնսարացուն՝ յամոզի նա վերցնել նկովքը եւ
քանադարանքը: Հասնելով Բուրսա, Նիկոլը այնտեղից նստում է ուղարկում Գրիգոր
վարդապետին՝, թէ ինքը եկամեալութեան՝ պատճառով չի կարողանում գալ Կնսարիա,
ուստի ինկնում է նկովքը չեղնալ յայտարարել: Գրիգոր Կնսարացին՝ Նիկոլին՝ հաւա-
տալով՝ նկովքը վերադնելու մասին՝ մի թուղթ է ուղարկում նրան: Նիկոլին՝ այս թղթով
գալիս է Լվով, հաշտում ժողովրդի հետ: Բայց շուտով Գրիգոր վարդապետը իմա-
նալով նկնութիւնի, վերադառնալու մասին՝ է նկովքն՝ ու քանադարանքը եւ լվովախայերը
Նիկոյի առաջ ներից են՝ վազում նկնդեցիների դռները: Թորոսովիչը այս քայլին՝ պա-
տասխանում է կաթոլիկութեան՝ ընդունելով՝ ըստ Առաքել Դարիթեցու, Սիմէոն Լե-
նացու եւ Միքայէլ Չամչեանի՝ Յիսուսեանների նկնդեցում, ըստ Ալոյիսի Պիդուի, Ա-
նանիոս հեղինակի, Ս. Բարունչի, Դ. Զուքրիցկու եւ այլոց՝ կարմկիտեանց բոկոտն՝
հայրերի նկնդեցում⁴⁵: Զ. Լեյսիցկին՝ գրում է, թէ Նիկոլը կաթոլիկութիւնն՝ ընդունել էր
դեռ 1629թ., քայց իր այդ քայլը նա հրապարակօրէն՝ կատարեց 1630թ. հոկտեմ-
բերի 24-ին՝ Լվովի կաթոլիկութեան նկնդեցում: Նիկոյի դատաւարութիւնի «Հա-
ւատի տարածման» միաբանութեան՝ « (De propaganda Fide) կողմից Հռոմում հաւա-
տատում է եւ առնել ուշ՝ 1631թ. մարտի 28-ին՝ մուտքագրում Ս. Անիոյի տաճարի
մատնադրում, որն՝ էլ իբրեւ աղբիւր դրոմ է լնհ գիտնականի (Զ. Լեյսիցկի, Հայ նկնդե-
ցին՝ Լեհաստանի մէջ, էջ 55-26): Այնպէսեւեւ Նիկոլին՝ ու լատին՝ կղերը գինեորանների
հետ պաշտարում են՝ հայրց նկնդեցին՝ եւ քանալիները մի քանի անգամ պահանջելուց
եւ հայերից մերժում ստանալուց յետոյ ջարդում են՝ նկնդեցու դռները, նկնդեցին՝
յանձնում Նիկոլին⁴⁶: Երբ հայերը հրաժարում են՝ Թորոսովիչի ձեռքն՝ անցած
Մայր տաճարը այցելելուց, Նիկոլը տեղական՝ իշխանութիւնների ձեռքով լվովախա-
յերից խլում է նաեւ մնացած նկնդեցիները: Դրանից յետոյ Նիկոլը, ըստ Բարունչի,
1634թ. վերջին՝ ուղևորուեց Հռոմ՝ իր դատաւարութեան Ս. Պետրոսի Աթոռում վա-
ւերացնելու, որտեղ 1635թ. յուլիսի 11-ին Ուրբանոս Ը Պապի առաջ հանգիստար ա-
րարողութեամբ արտասանեց Հռոմեական՝ Եկնդեցու Հաւատոյ հանգանակը,
Պապին՝ ճանաչեց լնհախայ նկնդեցու գլուխ, նրանից ստացաւ կարդինալական՝ փի-
լոն (pallium) եւ արքեպիսկոպոսութեան՝ աստիճան⁴⁷, որից մինչեւ օրս օգտւում են՝ իր
յաջորդները...⁴⁸ Երկիր (Լեհաստան՝ Ռ.Հ.) վերադառնալով անհաւանեց վլադիսլաւ
Դ-ի քաղաքապետ... իր ծառայութիւնների համար հռոմեական՝ կայսրից ստացաւ Ս.
Միքայէլի շքանշան⁴⁹:

Նիկոլ Թորոսովիչի Հռոմ ուղևորութեան՝ մասին՝ Առաքել Դարիթեցին՝ ոչինչ չի
հաղորդում, ցուց եւ տեղեակ էլ չէր: Նիկոյի ուղևորութեան՝ մասին՝ այս տեղեկու-
թիւնները Բարունչը քաղել է Լվովի քաղաքապետարանի դիւանական՝ փաստաթղթե-
րից, որոնք այժմ պահոււմ են՝ «Լվովի կնդրոնական՝ պետական՝ պատմական դի-
ւան»-ում (ЛІТНА Укравны во Льове, ֆ.9, օռ.1, т. 387, с. 775-778, ֆ.52, օռ. 2., т. 51,

c. 446-450): Փաստորեն՝ Նիկոլին՝ իր գիրքը պահելու համար Պապը նրան՝ 1635թ. արքեպիսկոպոսի աստիճան՝ է տալիս և, լեռնահայոց թեմը ննջարկում է ոչ թե Լեռնաստանի տեղական՝ հոգևոր իշխանություններին, այլ անմիջապես իրեն։ Դրանով Վատիկանի մի կողմից յազուրդ էր տալիս թեմակալի Աթոռը պահելու համար ոչ մի քայլի առաջ չը կանգնեղ Նիկոլի արտաօնաբերական կուրսներին, միս կողմից՝ նպատակ ունեղ լեռնահայ նկղեցիկներ պաշտ Լեռնաստանի հոգևոր իշխանություններից անկախ միատար անմիջապես Վատիկանին՝ ննջարկելու իրաւադրութեամբ՝ միարարութեանը հակել լեռնահայ գաղութի ներքին տարրերին, որոնք արդէն յոգնել էին նրկար տարիներ շարունակաղ այղ պայքարից։

Հռոմից նտ դառնելուց յետո, յիսուսեան՝ հայերը Թորոսովիչին՝ օգնում էին՝ իր գործը շարունակելու մէջ։ Առաքել Պատմագիրը թեւ յիշատակում է, թե Նիկոլը հայերից «յապիշտակեց» իրենց նկղեցիկն, բայց չի յայտնում միութեան՝ դէմ լեռնահայերի դիմադրական՝ ուժն ու նախնեաց հաւատը պահելու վճռականութիւնը փաստող մէկ ուրիշ իրողութիւն։ Երբ Նիկոլը հայերից յապիշտակում է Լվովի բոլոր նկղեցիկները, նիւանի հրաժարում են՝ մտնել նկղեցիկները՝ պահանջելով գտնէ մի նկղեցիկ տրուի իրենց։ Անանիոս՝ հեղինակի պատմելով «Եւ իրոն ոչինչ ազղեցին՝ Նիկոլի ոչ աղաչանք և ոչ սարառնելիք զի դարձուցէ նեցա գէթ զմին՝ յնկղեցեանց» աղօթարան՝ արարին՝ իրենանց տուն՝ մի մտանաւոր և զգաշտամունն կատարէին, թողնալ, տիրեսցէ Նիկոլ թափոր նկղեցեանցն (քննգծումը իմն է։ Ռ.Հ.)»⁴⁶։ Բայց Նիկոլը հայերից այղ աղօթատունն էլ է խլում, մատուցն էլ։ Լվովահայերը ստիպուած էին՝ պսակի արարողութիւնները և ննջեցեանքի թաղումները Նիկոլից գաղտնի ուրիշ քաղաքների հայոց նկղեցիկներում անել (Առաքել Դարիժեցի)։ Բարոնը, յնեւելով Լվովի հայոց նկղեցու դիւանական փաստաթղթերի և այլ աղբիւրների վրայ, Անանիոս՝ հեղինակի և Առաքել պատմիչի տուեալները հարստացնում է հայ պատմագիտութեան մէջ շարժանագրուած որոշակի փաստներով ու անհոններով։ Նրա տուեալներով՝ Լվովի նշանաւոր «Հաճկատար» (1363թ.) վանքի կողքը գտնուում էր վաղուց աւերուած Ս. Խաչ մատուղը։ Նիկոլի բրոց ամուսին, վովցի հարուստ վաճառական՝ Սահակ Ագոպսովիչը այդտեղ կառուցում է փայտաշէն մի նկղեցի՝ հայադաւաններին՝ իբրեւ աղօթատեղի։ 1637թ. Նիկոլը Ագոպսովիչին խնդրում է նկղեցին բացել, իրեն գոյց տալ։ Երբ Ագոպսովիչը նկղեցին բացել է տալիս, նախնական պայմանաւորութեամբ իր կողմնակիցները և լատին կրօնաւորներ լցում են նկղեցին, բանալին խլում Ագոպսովիչից, հայադաւաններին վտարում նեւն այղ նկղեցուց⁴⁷։ «Անաւով հայերի բողոքներին, շարունակում է Բարոնը, Վլադիսլաւ Դ-ն՝ 1638թ. հրամայեց Ս. Խաչ նկղեցին վերագործնել հայերին, որը նրբէր չը կատարուեց»։ Հայոց նկղեցիկները գրաւելու և դռները փակելու մասին՝ «Յիշատակարան» վարդապետ մեկնութեան՝ արարածոց»-ի հեղինակը գրում է, որ նրա լեռնահայոց «նիւապակ» թագաւորը նկալ Լվով, հայերը՝ «...Մեր և տղայք, նրիտաւարդք, յնրեսաց մեծածայն՝ և բարձր աղաղակէին՝ աղարմ և լալի և արտասաւոր, ճիչ և որդ կակծալի հաննալ գոչէին՝ ասելով. Ողորմաց մեզ, ով թագաւոր մեր, և բաց գնկղեցիս մեր...Թագաւորն...կոչնաց առ ինքն՝ զհայոց մեծամեծացն և առէ. Զի՞նչ է խեղճ և ողորմելի աղաղակն՝ ձեր։ Եւ ներա ...ասն։ Մեծ օճիրս և բազում վնաս գործեաց մեզ Նիկոլ նպիսկոպոսն՝ և նկղեցույ խազանն՝ ցնջեաց և վատնեալ կոբոյս. և ինքն՝ ցնջաց ի հռոմ կաղեց և մօհրեց գործունն՝ և նտ բանալիս քառանայաւելոյցն՝ աստ*։ Ասէ բարեպաշտ թագաւորն...մի հոգայք. նրբ աստ նկի ևս, զձեր բանն՝ կու հոգում։ Եւ կոչնաց զմեծ քառա-

հայապետն (Լվովի լատին միտրոպոլիտին՝ Ռ.Ն.) և ասէ. Առ ձե՛զ է քանային՝ Հայոց հնկեղեցոյն՝ Եւ ներս տսնն. Այոյ: Ապա ասէ (թագաւորն՝ Ռ.Ն.). Ձի նչ արար գաղափարի խազինան: Եւ ներս տսնն. Կայ ամէն: Եւ բարկացնալ արքայն՝ աւարէ զիւր խորհրդակիցն՝ Եւ գնեսա. տսնով. Գնացէր կոտորեցէր գղութնս. գկնիրն՝ աւիրեցէր. բացէր և ի ներս մտէր, տնետր զիւր խազնեան: Եւ իբրեւ չգտին Եւ ոչինչ՝ ամօթալից դարձան՝ առ թագաւորն. նկուն՝ Եւ սնեմրնս... Ասէ թագաւորն՝ ցասմամբ. Ասլա դուր է՝ յո խաբէր զիս, թէ ամէն խազնեան՝ ի տնդն է: Էառ գրանային՝ Եւ հրամայեաց կրկին՝ կնքել իւր մօհրաքն: Եւ գրեց նետակ առ Փափն. թէ Ես ինքնին՝ եկեալ ի Լով՝ տնսի աչօք Եւ յուայ ակահնօք գամմնեայն՝ յօճրագործութիւնս Եւ չարագործութիւնս այդ Նիկոլ մախակադսիդ. Եւ թէ ո՛րպէս վատնեալ կորոյս գայդչափ խազնեան: Այլ Եւ գրեաց գամմնեայն՝ իւր ներս մի ըստ միջօք. Եւ թէ Ես կամէի դատել գնեա, փախնա Եւ եկն՝ առ Քո Սրբութիւնդ. արդ, Սուրբ Հայր, դատեցես գնեա որպէս զաւնցաւոր. զի ոչ նշէ եկն՝ առ ի մեր հաւատն՝ վտան՝ Աստուծոյ, այլ վտան՝ ընչից Եւ խազնին՝ եկեղեցոյ: Եւ հայոց պատուիրեաց, թէ նրբ գամ ի Եվէտու պատեմագմէն՝ ի յաթոս իմ ի Վարշաւ, գայր առ իս. Ես ձեր եկեղեցիքն՝ կու տամ ձեզ: Արդ գնալոյն՝ ի վեր մախակադսին՝ (Նիկոլին՝ Ռ.Ն.) մինչեւ գայժմ տարի ու կէս անցաւ, երկրորդ տարին՝ մօտեցաւ (ՌՁԵ=1636թ.: Ռ.Ն.), բնաւ խաղաղն՝ չեկաւ... ոչ գիտեմք, (Նիկոլ: Ռ.Ն.) ո՞րք է թէ մնաւ: Այլ Եւ այլ գրուցնի կու գան, նշէ Փափն՝ զինքն՝ արգիլեր է. Եւ այլք ասէն՝ թէ կոտորուել է զինքն, քայց ճշմարիտն՝ միայն՝ Աստուծոյ է զիտնկի: Իսկ Հայոց ազանին՝ գնացին՝ ի Վարշաւ առ թագաւորն՝ ի մեծ դիւան, որ կոչի սէմ» (Դմա՝ Սէյմ: Ռ.Ն.)⁴⁸: Այս վատմարանից նրեւում է, որ լեւահայերը հաւատացել են՝ թագաւորի խոստումներին՝ Եւ անհատներ սպասել իրենց բողոքի արձագանքներին: Մինչդեռ Հռոմը ոչ միայն՝ պաշտպանում Եւ հովանաւորում է լեւաց թագաւորի կողմից «յանցաւոր» համարւած Նիկոլին, այլ Եւ նրա համար յաջողացնում շքանշաններ Եւ տիտղոսներ (Ս. Բարսեղ, Ժրվմուր, էջ 333-334): Իսկ 1643թ. փետրուարի 14-ին՝ կարդինալ Բարբերին՝ յատուկ նամակով Լվովի լատին՝ հոգեւորականութեանը պաշտօնապէս շնորհակալութիւն՝ յայտնեց հայոց արքեպիսկոպոսին՝ գուց տուած օժանդակութեան՝ համար՝ խնդրելով հետագայում նաեւ օգնել նիւան, նշէ նա օգնութեան՝ կարիք գագ» (ընդգծումն՝ իմը: Ռ.Ն.)⁴⁹: Պաշտպանել է Ուրբանոս Ը Պապի 1637թ. մարտի 4-ի նամակը լեւաստանի թագաւորին, լեւական՝ եկեղեցու պնտին՝ Եւ «Ռուսիայի վոյեվոդ Ստ. Լուրթուիսկուն, որտեղ նա այդ գործիչներին՝ յանդրում է, որպէսզի իրենց հեղինակութեամբ պաշտպանեն՝ հայերի միութիւնը Հռոմին»⁵⁰: Ստ. Ռաքարի տունանկրով. նրբ Փիլիպպոս Կաթողիկոսը Պօղոս Պիրումալիի միջոցով լեւահայերի ու իր անհանից Հռոմի Ուրբանոս Պապին՝ խնդրում է, որպէսզի Պապը «թերմուս հրամայեցէ արքեպիսկոպոսին՝ թայլ տալ նեցա (լեւահայերին: Ռ.Ն.) մնալ յառաջի կրօնն», Պապը 1640թ. յուլիսի 16-ին՝ «գրեցէ թուղթ առ թագաւորն՝ լեւաց խնդրելով զի օգնեցէ Նիկոլայոսին՝ (Նիկոլ Թորոսովիչին՝ Ռ.Ն.) Եւ առ Փիլիպպոս Կաթողիկոսին, յորդորելով զսա թագում վկայութեամբ Եւ օրինակօք... զալ յուղղափառութիւն»⁵¹: Ռաքարի յիշատակած նեւակը Հայաստան՝ էր հասցրել Հաւատաւորիւ ժողովի կողմից հայերին՝ Հռոմին՝ միութեան՝ յորդորելու ղրկուած Պօղոս Պիրումալին: Սա, իրօք, յորդորում էր վերականգնել Ս. Մովսէս Տաթեւացի Հայրապետի հետ սկսուած միաբանական՝ բանակցութիւնները⁵²:

Լեւահայերի բռնի կաթոլիկացումը շուտաւիտ Վերջաւորելու Ուրբանոս Ը-ի կեցածօրի մտաին՝ է խօսում նաեւ լեւ պատմաբան Լ. Կորվինի բերած հետմեւալ փաստը. «Ուրբանոս Ը Պապը, ցանկանալով հայերին՝ որքան՝ ենարարուր է շուտ հոսկել

միությանը, առաջ դրսևանում են իրենց հայրենիքը՝ Երևանը»⁵³։ Վերադառնալու մի քանի ամիս անց, այսպիսով, չարագանգ միակողմանի են դարձնում օտար մի քանի պատմաբանների այն կողմնակալ կարծիքները, թե իբր ոչ միայն հասնել, այլև սկզբնական փուլում նյութական յիսուսներն քիչ դնել են ունեցել միության հարցի մեջ, թե իբր հայերն իրենք էին հայրենակալ միության գերազանցողականությանը հեղինակները դարձնում կարծիքը և հայադատան՝ նկատելիների կողմնակիցների կուսակցություններ, որոնցից յիսուսներն ու թատիկներն օտարազանությանը վերջին հաշիվ, յաղթանակի միության կողմնակիցները։ Այս տեսակետը ճիշտ է, բայց խիստ միակողմանի է մեկնաբանում։ Իրոք, մինչև Մեծիկոմից թուրքականի թմալակալ նշանակումը, նման խմբակցություններ առաջացել էին և Մեծիկոմից իր այդ ապօրինի գործողություններով փաստորեն՝ զագաթնակետին՝ հասցրել ընդհանրապես կողմերի պայքարը։ Բայց դա էջմիածնականների և լատինադատանների կողմնակիցների պայքար չի նշել, ինչպես ներկայացնում են ժամանակի լատին կոնդակները։ Դա նշել է թմալակալի Աթոքին՝ սեփական թմալանունին՝ առաջ մեկնելով՝ ներկա անհատաբար խմբադասների պայքար, որը սովորական և ընդունելի երևույթ էր։ Հարցն այն է, որ լատին կոմեր հոսմի ղեկավարությանը կարողացա՞ն Մեծիկոմից կաթողիկոսի միջոցով այնպիսի մեկնել թմալակալի Աթոքին, որ ամենաանարժանի էր և որին ոչ մի դեպքում, զոհ էր տարիքի և արտադրող վարքի պատճառով, լեհասերներ չէին ուզենա դարձնել իրենց հոգևոր առաջնորդը։ Ուստի հոսմը, օգտուելով Մեծիկոմից կաթողիկոսի անխնայ և պատճառաբանող գործողություններից և ներկայաբար Նիկոլի փառամտությանից ու պաշտոնաբան մղումներից, նախ կարողացա՞ն թմալակալի ներկա թմալանունների միջև առկա մրցակցությունը վերածել թմալանունների, ապա՝ կառնկումով բացարձակ անարդարի թմալանունին, նիստն օգնելու պայման՝ առաջադրելից դառնալով լատինները։ Ամեն զննելի թմալակալ դառնալու մոլորացում լցուած 22-23-ամեայ ներկայաբար դարձա՞ն վատկանի կոյր գործիքը, որով միարարները կարողացան՝ թմալակալի ներկադատան՝ ներկա մրցակիցներից մեկի մի քանի կողմնակիցներին՝ ՆԵՐԿԵԱՅԱՅՆԵԼ իրականում գոյություն ունեցող լատինալակալ հոսանքի ներկայացուցիչներ։ Ուստի Լվովի հայոց համայնքի տրոհման փաստը գուցե թե ճիշտ էր մինչև Նիկոլի գահակալության սկիզբը, լատինալակալ հայերի քանի դառնալով լատինների սկիզբը (1630թ.) զննել։ Այդ իրադարձություններից յետոյ լեհասերները անկի քան նրանք համախմբուած դուրս եկան՝ պաշտպանելու իրենց նախնիների հաւատը։ Կրկնում ենք, այդ ժամանակ հայերի մեջ Նիկոլի կուսակիցների մասին խոսք լինել չէր կարող, որովհետև հենց կաթողիկոսադարձների իսկ վերադարձում «ի բաց կազմին» նման (թուրքական)։ Ռ.Վ. ժողովուրդն առհասարակ, հաստատելով յուրաքանչյուր, բաց ի մեզ կամ ներկուց անտի քահանայից, և ուսանց ազգակցաց Նիկոլի սեպտուգ»⁵⁵։ Եթե Նիկոլի կուսակիցներ ունեւ, ապա դրանք տեղի լատին կոնդակներն էին։ Իսկ լեհասերները 1630թ. սկսած, մոտ 60 տարի չը դադարեցին իրենց ազգային ինքնությունը՝ ամբողջ հայադատանությանը պաշտպանելու ազատագրական պայքարը 1640-1650, 1666-1670 և 1680-ական թմալանուններին՝ արժանագրելով յուրաքանչյուր լատիններ, որոնց մասին կը խօսենք ստորև։ Իրոք, հայերի մատուցող խնամք 1637թ. դեպքը ներքին Նիկոլի վերջին քայլն էր իր հակառակորդների հանդեպ՝ չը հաշուած 1646թ. հայադատան՝ քահանաներին ծնծելու փաստը, որը մեզ է հասել Լվովի քաղաքային դատարանի ար-

րույթեամբ միմեկին՝ կաթողիկոսի միմեկին՝ յանձնարարականով Լվով գնացին՝ երկու տարբեր նպատակներ՝ նախկնդոսներ։ Բացի այդ՝ Բարոնչի այն՝ տուժալը թե Գրիգոր նախկնդոսը որոշ ժամանակ Լվովում փոխարինել է Նիկոլ Թորոսովիչին՝ ճշտում է Հայաստանից Հաստատվիտ ժողովին՝ Պ. Պիրումալիի 1644թ. օգոստոսի 22-ի նամակից, որտեղ Հայաստան՝ ուղարկուած կաթողիկ այս առաքնալը գրում է, թե Փիլիպպոս կաթողիկոսը Գրիգոր վարդապետին՝ նախկնդոս օծելով՝ ծրագրել էր Լեհաստանի թագաւորի միջնորդութեամբ Նիկոլին՝ փոխարինել Գրիգորով⁶⁰։ Յիշնալ փաստաթղթերի ու այլ վաւերագրերի վրայ յննելով՝ Կ. Ամատունին գրում է թե Գրիգորը կամենից Պաղարկից էր⁶¹։ Գրիգորի լեհահայ լինելը հաստատուած է նաեւ Առաքել պատմիչի մի հաղորդումից։ Գրելով, որ Նիկոլի հալածանքներից քաղաւթի լեհահայեր եկան Ս. Էջմիածին, պատմագիրը շարունակում է. «Արք էին՝ որդիք նշանաւոր արանց որոց գոմարն ձեռնադրեաց Փիլիպպոս կաթողիկոսն՝ նախկնդոս ի լովայ, ու առաքեաց անդ առ ի հովով զծոթովորդան»⁶²։

Այժմ տնտնէնք Նիկոլին՝ ի՞նչն էր ստիպել լքելու իւր Աթոքը ու ի՞նչ կապ կար ուրա հրաժարականի ու լեհահայերի ազատագրական պայքարին՝ օժանդակող Փիլիպպոս կաթողիկոսի ջանքերի միջեւ։ Աղբիւրների մանիագնին՝ քննութիւնից երբուում է հայոց կաթողիկոսը 1640-ական՝ թթ. շատ լուրջ նախադրեալներ է ունեցել յուսալու, որ իրեն՝ կը յաջողուի որոշ փոխգիծումների գնելով Նիկոլին՝ գանձելէց անել տալ ու նիւան՝ փոխարինել Էջմիածնի նուիրակ Գրիգոր նախկնդոսով։ Պատմագիտութեան՝ մէջ այն՝ տնտնակէտն է տիրում, թե իբր հայոց կաթողիկոսը հնար ու կարողութիւն՝ չի ունեցել սատարելու լեհահայոց պայքարին։ Մինչդեռ աղբիւրների քաղդատումը ու մանիագնին՝ քննութիւնի մեզ բերել է ճիշտ հակառակ եզրակացութեան։ Էջմիածնի ոչ միայն՝ օգնել ու օժանդակել է լեհահայութեանը, այլ ու ղեկավարել է նիւանց ինքնապաշտպանութիւնը, այն է՝ իրենց նախնիների հաւատը պահպանելու պայքարը՝ արձանագրելով շոշափելի յաջողութիւններ։ Այս գործի մէջ, ի դէպ, հայոց կաթողիկոսը կարողացել է ներգրաւել Դոմինիկեան՝ հայր Պօղոս Պիրումալիին, որի մասին՝ թաւգիկ խօսք նրաւ վերը։ Յննելով դիւանական՝ փաստաթղթերի վրայ՝ Կ. Ամատունին՝ ճշտել է, որ Պիրումալիին՝ առաջին անգամ Հայաստան՝ է մտել 1632թ. ապրիլին։ 1630-ական՝ թթ. դէպքերի առթիւով Առաքել պատմագիրը Պիրումալիի մասին՝ հետեւեալն է գրում. «Այլ ու ի սոյն՝ ժամանակի ի կարգէն՝ Դոմինիկոսի Պօղոս առնաւոր վարդապետ ուն, այր իւրաստուն՝ ու երմելի՝ յազգէն՝ Պաղարկաց, եկն՝ յերկիրն՝ Նախչուանայ ի մէջ ախթարաւայիցն՝ (դաւանափոխ հայ։ Ռ. Հ.), որք անդ կան, ու Փիլիպպոս կաթողիկոսն՝ քազում սէր ու քարեկամութիւն՝ արար ընդ Պօղոսին՝ այնի վասն՝ օգտին՝ ժողովորդեանն՝ մերայ ու փրկութեան՝ եկեղեցւոյն՝ ի լովայ. ու Պօղոսն՝ այն՝ յետ կատարման՝ գործոց իւրոյ կամեցաւ գնալ ի Հռոմ, ու գնալով զճանապարհս իւր հանդիպեցաւ ի լով պաղար. ու ի լովաքիք ուս քազում աղաչանք խնդրեցին՝ ի Պօղոսէ ու քազում մեծարանս արարին՝ նմա, ու զանցս ուս յովսա առ ի թաւակ ճանապարհի նտուն՝ նմա. զի թերմու օգնութիւն ինչ հնարիցէ նեցա ի դաւան՝ Փափին։ Եւ յորժամ նեա Պօղոս ի Հռոմ, ու մինչ նեա բանս ինչ քարեկամութեան՝ վասն՝ Հայոց առաջարկեալ էր, ու խօսէր ի դաւան Փափին՝ վաղվադակի գնաց գկնի ներա ու Նիկոլ եւ նախկնդոսն՝ ի Հռոմ ի դաւան Փափին։ Եւ խափանեաց զօգնութիւնն Պօղոսի՝ ձեռնաւորութեամբ Եզվայիթագն»⁶³։ Առաքել Դարիթեցու տեղեկութիւնները հաստատում են՝ մեզ հասած դիւանական փաստաթղթերով ու նամակներով։ Իրօք, Էջմիածնի, Հռոմի ու Լեհաստանի միջեւ սկսուած քանակցութիւններին՝ ու թղթակցութիւններին իբրեւ արդիւնք, Հռոմը 1637թ. վերջերին՝ որոշում է Պիրումալիին՝ Հայաս-

խօստումներ⁷⁰։ Եւ նթէ կատարել է որոշ գիջումներ, ապա միայն յանուն՝ եւ ի խնդիր հայ ազատագրական՝ ապրարի հեռակարի եւ լեռնայն եկեղեցու փրկութեան։ Այս մասին՝ վկայութիւն ունի Առաքել արտամիշը. «Եւ Փիլիպոս կաթողիկոսն՝ բացում սէր եւ բարեկամութիւն՝ արար ընդ Պողոսն՝ այնի (Պիրումալին՝ Ռ.Տ.), վասն օգտի ժողովրդեան մերոյ եւ փրկութեան եկեղեցոյն ի Լովար»⁷¹ (ընդգծումն իմը։ Ռ.Տ.)։ Փիլիպոս կաթողիկոսի նուիրակ Գրիգոր եպիսկոպոսը, ինչպէս ասումը, 1645թ. նոյնմբերին՝ արդէն՝ Լեռնաստանում էր։ Նա լեռնայնի հետ միասին՝ անխնայաւ ճնշում էր Նիկոլին՝ Ժողովուրդը ոչ մի կերպ չէր ննջարկում ապօրինի թմակալին, որի հեղինակութիւնը, վատ վարքի, կաշառակերութեան՝ եւ եկեղեցականին՝ անվայել այլ առարքների պատճառով, ինչպէս էր նաեւ իր հովանաւորներից շատերի մօտ։ Ահա այս պայմաններում Էջմիածնի ու լովախայնի միացեալ դիւանագիտութիւնը հարցը այսպէս է դնում. լեռնայնը կը սնջարկուն՝ Հռոմին, բայց ոչ Նիկոլի թմակալութեամբ։ Նիկոլի հեղինակագրութեան, հայոց եկեղեցին՝ Հռոմին՝ միացնելու մասին Պիրումալիի համ ուղարկած յուսադրական՝ նամակները եւ Նիկոլին մէկ ուրիշով փոխարինելու մտայնութիւնը հռոմին՝ ստիպում են՝ Նիկոլի հարցում ներդալ։ Իսկ Փիլիպոս կաթողիկոսի հիմնական նպատակն էլ ինչն էր, որպէսզի հեղինակագրի ու լքեալ Նիկոլ թորոսովիչը ուրիշ որեւէ ելք չունենար, բացի Էջմիածնի գիւղը դառնալուց։ Հետագայ դէպքերի ընթացքը ցոյց է տալիս, որ այս հայոց կաթողիկոսը հասնում է նպատակին։

Այս բարդ ու խճճուած իրադրութիւնում լեռնայնի ապրարին՝ օժանդակող հանգամանքներ են՝ ստեղծուած նաեւ քաղաքական՝ առումով։ 1648թ. հեթանոս խմբիկները կողակների գլուխն՝ անցած ապստամբել էր Լեռնաստանի դէմ, պաշարել Լվովը՝ քաղաքում յարուցելով տագնապալի ու խառն իրադրութիւն։ Հասկանալի էր, որ այդպիսի սպառնալի վիճակում հասարակական՝ կեանքի համդէպ դժուար էր իրագործել պետական՝ վերահսկողութիւն՝ էլ ուր մնաց թէ լեռնական՝ արքունիքը վատիկանի յարգործումով կարողանար վճռական՝ օգնութիւն ցոյց տալ Նիկոլին։

Երկրին՝ նախ եւ առաջ անհրաժեշտ էր ներքին՝ հանդարտութիւն։ Այնպէս որ լիովին՝ հասկանալի է, որ լովախայնը բազմաթիւ միջոցներով Թորոսովիչին ստիպելն լքելու իր Աթոռը։ Իսկ Նիկոլը վտանգալից Լվովում շատ լուրջ պատճառներ ունէր նրկիւնելու նոյնիսկ իր կեանքի համար։ Բացառուած չէ, որ Նիկոլի վերոյիշեալ հրաժարականը նաեւ հռոմի Պապի վատաւորութիւն էլ աւելի ամրապնդելու նպատակով արուած դիւանագիտական՝ քայլ լինէր։

Զանի որ միարարները ժամանակատար նաեւանքն էին, իսկ հողերը՝ աշխուժացնել, հռոմը Թորոսովիչից բացի ոչ մի ուրիշ դէմք չէր տեսնում լեռնայնութեան մէջ, որը թէ՛ իրականաւ տնտեսական, թէ՛ ի պաշտօնէ կարողանար հակամիարար շարժման դէմն առնելու գործում պիտանի լինէր հռոմին։ Ահա թէ ինչու էր հռոմը Նիկոլին յամոզում չը լքել Աթոռը՝ նորա խօստանալով մեծակ չը թողնել եւ ամէն ինչում օգնել։ Բայց Նիկոլի դիւանագիտական՝ այս քայլն էլ արդիւնք չը տուց, նթէ դա իհարկէ ոչ թէ բազմամեայ ապրարից ուժեղ ամութիւն էր, այլ իրօր դիւանագիտութիւն... Ինչպէս ասումը, լեռնայնը բռնի դաւաճաւորութեանն՝ անհրադարձաւ պատմաբանները, լեռնայնի կաթողիկոսութեանը դնելով 1630 թուին, այն՝ համարում են՝ աւարտուած իրադրութիւն։ Մինչդեռ 1640-50-ական թթ. դէպքերի ընթացիւնն եւ պատմական՝ անտարեկելի փաստերը ապացուցում են, որ լեռնայն համայնքը չի ընկրկել անընդաւանջ եւ անլուր վայրագութիւններով ուղեկցող բռնի դաւաճաւորութեան

առաջ. ընդհակառակը. Աւարայրը յիշեցնող այս գոտեմարտում հռոմիսն քազմիցս ստիպելով դիրքերը զիջել, լեռնաժայթի մեծ արձագանքներ է ծանրակշիռ յաջողութիւններ՝ հայ ազատագրական՝ պայքարի պատմութիւնը ճոխացնելով անհնարն դրուագներով:

1650-ական թուերին լեռնաժայթը իրենց ինքնապաշտպանութեան մարտավարութիւնը փոխում են: Այս անգամ նրանք հազարավոր զինվորներով Տիգրանի գնացած հայ իշխանների նման՝ ժամանակ շահելու համար ստիպուած են լինում դաւանադոխութիւն ընկնելու ասերնս: Հայերին դաւանադոխութիւն նախադրելով հռոմից Լվով ուղարկուած Լատին կղերական՝ Անտոնիոն հեղինակը գրում է. «Յայնժամ միաբանեցան՝ դատաւորքն... զի զմէն ի վերին՝ երեսս կաթողիկոս զանձինն ընծայեցուցանեն: որպէս զի զէթ այսու լիցի հնար յաղթահարել զարքեպիսկոպոսն»⁷²: Լվովաժայթը գտան՝ «Յովհանն Օմենցուց առաջ գրուած» մի հին Մաշտոց, ուր իբր գրուած էր. թէ հայերը ընդհանում են հռոմի զերիշխանութիւնը՝ եւ դրա հիման վրայ մի դաւանութեան թուղթ ներկայացրեցին՝ թագաւորին, ըստ որի լեռնաժայթը պայտաւորում են շարժումը այն՝ դաւանութեամբ, ինչ հայաստանեայց եկեղեցին՝ ունեցել է մինչեւ Ս. Յովհանն Օմենցին⁷³: Լատին կղերն իւրերէ զլիսի էր ընկել, որ հայերն իրենց եկեղեցու ինքնաբերականութիւնը պահպանելու համար «ի վերին՝ երեսս կաթողիկոս զանձինն ընծայեցուցանեն»⁷⁴: Հաւանաբար եւնիկ լատին կղերի յորդորներով լեռնական թագաւորը երաժարուեց ընդունել այդ դաւանագիրը՝ մինչեւ լեռնաժայթ այն չը վաւերացնէին՝ Էջմիածնի կաթողիկոսից: Լեռնաժայթը իրենց ընդունալիցի հաշկոյ անունով մի «դատաւորի» 1653թ. ուղարկեցին՝ այդ ժամանակ ուղեւորութեամբ Պոլիս գտնուող Փիլիպպոս կաթողիկոսի մօտ՝ դաւանութեան թղթերը հաստատելու: Բայց «իբրեւ ծանաւ աղքատիսկոպոսն» (Նիկոլն Ռ.հ.), թէ ահա մերձ է ի կործանումն...սկսաւ ազատ հնարս խնդրել հաշկոյ ընդ ժողովրդեանն, չոգաւ եւ ինքնփութաւաւ առ կաթողիկոսն, աղաչէր եւ հայցէր հեղաբար, ներել նմա զամենայն՝ զյանեցանս իւր եւ տայր զրով երդումն՝ ուխտի, թէ յայնմիտէ հաւատակ լիցի Աթոռքն՝ Էջմիածնի...Հոսկ ուրեմն ընկալաւ ի կաթողիկոսէն թուղթ առ եկեղեցականս եւ առ ժողովուրդն, յորս յորդորէին նորա հնազանդ լինել արքեպիսկոպոսին» (ընդգծ. իմը: Ռ.հ.)⁷⁵: Այսպիսով՝ Նիկոլը կանխում է լեռնաժայթին եւ Փիլիպպոս կաթողիկոսը ոչնչացնում է լեռնաժայթը համայնքի ներկայացրած դաւանութեան՝ արդէն՝ հաստատուած թղթերը⁷⁶: Առաքել պատմագիրը նշում է, թէ երկար բանավարութիւններից յետոյ Նիկոլը կաթողիկոսի հետ չորս կէտանց պայմանագիր է կնքում, լեռնաժայթին՝ ուղղած կաթողիկոսի վերոյիշեալ կոնդակի հետ զալիս է Լվով եւ Փիլիպպոս կաթողիկոսի նստակ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ հաշտուում ժողովրդի հետ: Պայմանագրի էութիւնն այն էր, որ Նիկոլը եւ իր յաջորդները, ինչպէս նաեւ լեռնաժայթ ժողովուրդն՝ ու քահանայք, երբեք չը պիտի շնորհէին՝ հայադաւանութիւնից, ոչ մի ժամանակ եւ ոչ մի դէպքում լեռնաժայթ եկեղեցիների մէջ Նիկոլից բացի ոչ ոք Պապի անունի չը պիտի յիշատակէր: Ընդ որում Պապի անունի տալու կէտը պայմանագրի մէջ էր մտնում Նիկոլի յամառ խնդրանքներից յետոյ⁷⁷: Պայմանագրի կէտերը միայն՝ Առաքել պատմիչն է բերում եւ հիս վրայ յնկնելով՝ նաեւ Միքայէլ Չամչեանի: Լատին աղբիւրներն ու լեռնաժայթերէնները այդ փաստաթղթի մասին խօսելիս բերում են՝ դրա մօտաւոր բովանդակութիւնը միայն: Առաքել Դատրիժեցու այն տեղեկութիւնը, թէ պայմանագրի կէտերը Նիկոլը թղթի վրայ գրեց, կնքեց ու յանձնեց Փիլիպպոս կաթողիկոսին, իսկ կաթողիկոսն՝ այն տուեց Լվովի հայոց համայնքի (Դատաւոր) հաշկոյն, որպէսզի սա տանի Լվով եւ «ի պահեստի ունեցին»

վասն՝ «ամ յապայսն՝ զգուշութեանն» (տե՛ս Առ. Դարիժնցուց ստորն՝ թերտղ մեջքերումը տողատակում), ննթադրել է տալիս, որ պայմանագիրը գաղտնի է նդել և՛ լնհաիտյնրն՝ այն՝ կաթողիկէներին՝ ցոյց չեն տուել: Այդպիսի «Պիդուն» Եւս պայմանագրի կէտնրին՝ տնդնակ չէր, որովհետեւ խօսելով Նիկոյի ու Փիլիպպոս Կաթողիկոսի հաճիկպման՝ մասին՝ յարում է. «Թէպէտ չէ յայտ հաւաստեալ գինչ ինչ իրաց բանակցութիւն՝ ի նեսա նդել»⁷⁸: Լատին՝ աղբիւրներից պայմանագրի ճշգրիտ բովանդակութիւնի յայտնի չի նդել՝ նաեւ Դ. Զուրիցկուն՝, Յր. Զախարիասնիչին՝, Ա. Պափնսկուն՝ և այլոց: Տ. Գրոմնիցկին՝ պայմանագրի կէտները բերում է հիմնուելով ոչ թէ լատին՝ կամ լնհական՝ աղբիւրների վրայ, այլ Առաքել Դարիժնցու «Պատմութեանն» ֆրանսներն՝ թարգմանութեան՝ վրայ: Մա Եւս լրացուցիչ կառոււմ է՝ պայմանագրի կէտները ԺԷ դարում գաղտնի լինելու զգտին՝: Հարկ ննք համարում ամբողջութեամբ մեջքերն՝ Առաքել պատմիչի համապատասխան՝ վկայութիւնները, քանի որ դրանք վերին՝ աստիճանի ճշգրիտ և՛ արժանահաւատ լինելով և՛ ունենալով սկզբնաղբիւրի արժէք, մեր՝ ստորն՝ անելիք նգրակագութիւնների հիմքերից են՝: Թէ՛ Նիկոյ, և՛ թէ՛ լնհաիտյնրն՝ համանքը պայմանագիրը գաղտնի պահելու հինք ունէին: Նիկոյը, որի դիրքները սկսել էին խարխուլել դեռնուս իր տմննագօրէղ պաշտպան՝ Զիգմունտ Գ-ի մահուանից յետոյ (1632), չէր ցանկանա լատին՝ հոգնւորականութիւնն իմանալ դէպի Էջմիածին՝ կատարած իր դիմաշրջութեան՝ մասին: Իսկ լնհաիտյնրն՝ էլ, քանի որ հաշտութեամբ հասնլ էին՝ հայադատան՝ Եկնդնցին՝ Հոսմից անջատ պահելու որոշակի յաջողութեան, ըստ նրմոյթին՝ պայմանագիրը «ամ յապայսն՝ զգուշութեանն» պահում էին՝ իբրև Նիկոյի հնարաւոր դիմաշրջութեանի ցապող զենք: Ընդհանրապէս ցտար պատմաբաննրի համար տնդծուած է, թէ Փիլիպպոս Կաթողիկոսը ի՞նչ միջոցներով կարողացաւ շիջանել լնհաիտյնրի միահամուռ թշնամութիւնի Նիկոյի հանդէպ, սրան՝ շրջել դէպի հայադատան՝ Եկնդնցին՝ և՛ հաշտնցնել ժողովրդի հետ, նրք վովահայների զխին՝ նա բերել էր անհատատալի թուացող փորձանքներ: Հարցի արտաքին՝, այսինքին՝ տնսանելի կողմը բավական՝ հասկանալի է. մանաւանդ նրք ձնթի տակ ունենի Փիլիպպոս Կաթողիկոսի ու Նիկոյի պայմանագրի կէտները: Կաթողիկէ կղնրականութեան՝ մեջ կորցնելով հնդհնակութիւնի և՛ տնսնելով լնհաիտյնրը իրենից ազատումնլու համար անընդհատ հոքանհոր քայլերի են՝ դիմում, Նիկոյը պաշտօնին՝ մնալու մի նյք էր տնսնում՝ հակուել դէպի Էջմիածինը՝ քայց իր դիմադարձութիւնի ցաղտնի պահելու պայմանով, ինչը նրան՝ վատիկանի գիրկը վնրադառնալու սողանցք էր ապահովում: Պարզ է, Էջմիածինն՝ ամել շատ ձննտու էր Նիկոյը, քան՝ Հոսմից նշանակուած մէկ ուրիշը, որը հասկանալի պատճառով պէտք է էլ՝ ամել մնծ գիջումներ ախէք, քան՝ Նիկոյը: Հարցի նման՝ լուծումը ձննտու էր նաեւ լնհաիտյնրին՝, որոնք Նիկոյի դէմ բազմամնայ պայքարից ուժաքամ թուում է, թէ Նիկոյի հետ հաշտուելու հնարակարը պէտք է գնրադասէին՝ նրան՝ ցահրնկէց անելու անլացող փորձերից: Բայց սա, ինչպէս ասուեց, հարցի մէկ կողմն է: Նիկոյի ու լնհաիտյնրի հաշտութեան՝ միակ պայմանի դրա մեջ տնսնելը ինչ որ տնդ պակասատար էր թուում: Կար մէկ այլ պատճառ Եւս: Հայ պատմագիտութեանն՝ անժանեթ Լնխիգկու մի տնդնկութիւնի լրացնում է այդ պակալը: Պարզում է, Պոլսում կնքուել է ոչ թէ մէկ, այլ նրկու ցաղտնի պայմանագիր, որը ազատագրական ակնկալիքներով հայ-լնհական՝ զնեակցութեան՝ տուեալները հաճալրում է մեր պատմագիտութեան՝ ուշադրութիւնից վրիպած ներ իատներով: Նշելով, որ յայտնի չէ, 1653թ. հանդիպման՝ ժամանեկ Փիլիպպոս Կաթողիկոսը ի՞նչ միջոցներով Նիկոյին՝ «կապեց իրեն», Զ. Լնխիգկին՝ շարունակում է. «Որպէսզի Փիլիպպոսի հետ վարած իր բանեակցութիւնները արքունիքի ու լատին՝

կղերի տաշում այլ նշանակություն վերագրեր. Թորոսովիչը Լվով դառնալուց յնտոյ. 1653թ. օգոստոսի 21-ին հռոմ է ուղարկում լատիններեն մի նամակ. ուր էջմիածնի և Մեծ Հայքի միությունը հնարատրությունից հռոմին ներկայացնում էր լատատնական գոյննրով բերելով նեյնիսկ այդ միությունից անացածին (քննագրում «ֆիկտի»): Ռ.հ.) կետերը»⁷⁹: Մենք դժուարանում ենք ընդունել լեհասայ Եկեղեցու պատմությանը հմուտ պատմաբան Լեխիցկու պնդումը. թե պայմանագիրը Նիկոլի կնդոժին է՝ թեև ձևաքի տակ ոչ մի վաւերագիր չունենի հակառակն՝ տարագրելու: Բայց ժնկալս նիւնից. Նիկոլի ներկայացրած պայմանագիրը կնդոժի էր թե ոչ, լեւ պատմաբանի այս վկայությունը մեզ մոտ է շատ հետաքրքիր ու համարձակ կեանքումներ: Զանի որ Նիկոլի Լեխիցկու վկայաւորած (ցատք աղբիւրը չի նշում) նամակի մէջ շօշաղիւմ է հայերին՝ դատարանաւորելու մտքը, ուրեմն կարծեցեալ պայմանագրի մէջ հայալատար՝ Եկեղեցին՝ հռոմին միացնելու խնդիրը անպայման պիտի առնշուէր Հայաստանի անկախութիւնը վերականգնելու հետաւակարին: Դա այդպէս է, քանի որ դրանից առաջ նման պայմանագրեր կնքուած են՝ եղել թե՛ Յորանիայի. թե՛ վենետիկի հանրապետութեան և թե՛ հետագայում հենց Լեհաստանի հետ, որի մասին՝ մանրամասն՝ կը խօսենք ստորեւ: Հասկանալի է՝ եթէ Լեհաստանի արքունիքում և հռոմում Նիկոլի նամակում նշուած պայմանագրի ռոգով ռոքշակի մտայնութիւնը և նախադրեալ եղաւ չը լինէր, Նիկոլի այդպիսի նետակ չէր գրի հռոմ: Նիկոլի այդ բովանդակութեամբ նամակ չէր գրի հռոմ նաեւ այն դէպքում, եթէ տեղեակ չը լինէր հայոց կաթողիկոսի այն՝ դիտաւորութիւնների մասին, որոնք ներդաշնակ էին իր նամակում արծարծուած խնդիրներին: Իսկ եթէ հայոց կաթողիկոսը նամակի մասին տեղեակ էր, որը գրեթէ կասկած չի յարուցում, ապա լիովին տրամաբանեալ է, որ յիշեալ փաստաթուղթը գալիս է ոչ թէ Նիկոլից, այլ Փիլիպպոս Կաթողիկոսից: Այդ պայմանագիրը եզակի քննիք և նպատակ ունէր: Թեւ ժամանակը անելի շատ խօսում են՝ պայմանագրի վաւերականութեան, քան՝ դրա կնդո լինելու օգտին, այստեամենայնիւ Նիկոլի ու Փիլիպպոս Կաթողիկոսի միջեւ Պոլսում կնքուած երկրորդ պայմանագրի կնդո կամ վաւերական լինելը տուեալ դէպքում գրեթէ նշանակութիւն չունի մեր հետեւեալ նգրաւեցութեան համար.

1650-ական թուերին՝ Հայաստանեայց Եկեղեցին հռոմին միացնելու կերպով հայ ժողովրդի ազատագրութեան գործը Լեհաստանի մասնակցութեամբ աւաւհովելու մտայնութիւնը այդ ժամանակ անպայման ամկայ էր թե՛ հռոմում, թե՛ Լեհաստանում: Հետեւաբար, ի դէմս Չ. Լեխիցկու յիշատակած վերալիշեալ նամակի, գործ ունենք հայ ազատագրական պայքարի՝ Եան Գ. Սոքեսկու շրջանին՝ նախորդող մի փաստաթղթի հետ, որը հայ պատմագիտութեան ուշադրութիւնից վրիպած, թեւ առաջին անկաւոր, բայց լիովին հաւանեալ մի վկայութիւն է՝ ԺԷ դ. երկրորդ կեսի հայ-լեհ քաղաքական շփման մասին: Այժմ տեսնենք, ի՞նչ կտա կարող էր լինել Չ. Լեխիցկու յիշատակած և Առաքել պատմագրի, կարելի է ասել՝ մէջքերած պայմանագրերի միջեւ, որոնք կնքուել են հայն օրերին, նեյն՝ անձանց ձևերով և միմեանքն առիթով:

Ասացինք, Նիկոլ Թորոսովիչը իշխանութեան գլուխ մնալու համար կանխեց «դատարանութեան թղթերը» Փիլիպպոս Կաթողիկոսի մօտ հաստատելու տարած պատուիրականութեանը և հաւաւ այն բանին, որ հայոց կաթողիկոսը ոչ միայն լուծեց Նիկոլի վրայ դրուած բանադրանքը, այլև իր աշակերտ Յոհան Արդենցի վարդապետին՝ յատուկ կոնդակով Լվով ուղարկեց՝ լեհահայերին յորդորելու ննթարկուել իրենց թեմակալին⁸⁰: Հարց է ծագում՝ Նիկոլը ի՞նչ միջոցներով պիտի հայոց կաթողիկո-

սին՝ համոզելը ոչնչացնելու դառնությունն էր թղթերը: Եթե հայադաւանությանը նուիրութեամբ մնալու խոստումներով, ապա բարոյագութիւն Նիկոլին՝ լաւ ճանաչող կաթողիկոսը դժուար թէ հաւատարմ հիման: Դրա կարիքն էլ չը կար, որովհետեւ Պոլիս ժամանած վրովահայերի ներկայացրած դառնական թղթերին՝ ծանօթանալիս, Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսը շատ լաւ գիտէր, որ այդ քայլով լեւահայերը նպատակ ունէին՝ Հայ Եկեղեցու ծիսակարգում չնչին փոփոխութիւններ մտցնելով՝ Նիկոլին վերացնել աստարեգից, փոխարէն թմական լոնտրել: Էջմիածնին՝ նուիրութեամբ իրենց թմականութիւնը հասցի տալ, ինչպէս առուց, հայոց կաթողիկոսը քաջատեղեակ էր լեւահայերի հանդէպ Նիկոլի ունեցած վարմունքին՝ և դժուար թէ նրա գոջական մեղանքը Եւ իջմիածնին՝ հաւատակ մնալու նպատակները վճռական շնորհակցութիւն ունենային՝ Նիկոլին գահին թողնելու և լեւահայերին՝ հնազանդութեան յորդորելու կաթողիկոսի քայլերի համար: Այդ դեպքում ի՞նչ պիտի Փիլիպպոս կաթողիկոսը հակէր Նիկոլին՝ պաշտպանելու անապատելի քայլին, երբ Նիկոլը հնդիսականագրելով էր նաեւ լատին կղերի աչքում և արդէն վտարում էր աստարեգից:

Տրամաբանութիւնը միայն մէկ նշադրութեամբ է մղում. Փիլիպպոս Աղբակեցին, տեղեակ լինելով Հռոմի ու լեւական արքունիքի հետ Նիկոլի լաւ կապերի մասին, նրան ներգրաւում է ազատագրական պայքարի մէջ: Այս քայլով կաթողիկոսը միանգամայն երեք հարց է լուծում.

ա. Հայ ժողովրդի ազատագրութեան հմտականի մէջ Նիկոլի ունենալիք հետագայ դերը շնչումն ու ճանապարհով կաթողիկոսը ոչ միայն կարողանում է անկախել ի թուացող իրադրութիւնում չեզոքացնել լեւահայ գաղութը ջլատող հակամարտութիւնը և լուծել լեւահայերին՝ Մայր Եկեղեցու գիրկը պահելու հարցը, այլ և միարարների նրբամանի ամենագործող գործիքը հանդիսացող թմականակին՝ ներգրաւել հայադաւան՝ Եկեղեցին՝ անխաթար պահելու պայքարի մէջ՝ այդ Եկեղեցու գոյութիւնը Լեւոստանում նրկարածգելով ևս մի քանի տոմարամակ:

բ. Նիկոլին՝ կապում է հայ ազատագրական շարժմանը և նրան՝ օգտագործում իր ծրագրերը լեւական արքունիք և Հռոմ ներկայացնելու համար:

գ. Որպէսզի իր և Նիկոլի յարաբերութիւնը գործին վնասող կտակածներ չը յառուցէր, Նիկոլի հայադաւան կեցումները լեւական արքունիքի ու Հռոմի աչքին ներկայացում է իբրեւ լեւահայերին՝ հանդարտեցնող զիջում՝ Հայաստանայց Եկեղեցին՝ Հռոմին՝ միացնելու ճանապարհին, այսինքն՝ Հռոմին՝ մատուցելիք հնրթական ծառայութիւն:

Այսպիսով՝ աղբիւրների ուշադիր քննութիւնը և Փիլիպպոս կաթողիկոսի ու Նիկոլի Թորոսովիչի շփումների մասին նշած սուղ տուեալների բաղադրումները ցոյց են տալիս, որ «ի յովով արտուր գկնի բագում յոսից և գործոց» Նիկոլին ու Փիլիպպոս կաթողիկոսը կնքում են՝ ոչ թէ մէկ, այլ նրկու առանձին՝ պայմանագիր: Առաջին՝ պայմանագիրը, որը հայադաւան՝ Եկեղեցու և Էջմիածնի հանդէպ լեւահայերի ու Նիկոլի արարտարութիւններին է վերաբերում, հասկանալի պատճառով գաղտնի էր պահում լատին կղերից, որը միաժամանակ հայերի ծնրին՝ միջոց էր՝ Նիկոլի հնարարութեամբութիւնը գաղտնի: Իսկ հայադաւան՝ Եկեղեցին՝ Հռոմին՝ միացնելու գնով Հայաստանի ազատագրութեան գործում Հռոմի ու Լեւոստանի օժանդակութեան վերաբերող մասը գաղտնի էր մնում թէ՛ լեւահայերի և թէ՛ լատին կղերի լայն՝ շրջանակների համար, որը միաժամանակ Նիկոլի զէնքն էր լեւահայերի դէմ: Հետեւաբար իմաստուն կաթողիկոսը լատին կղերի աչքում վերջնականապէս ու անդառնալիքով հնդիսականագրելով Նիկոլին՝ արևելիսի վիճակի մէջ է դնում, որ սա Ա-

թոռին՝ մնալու համար Էջմիածինն՝ հակումելուց թացի ոչ մի այլ նյք չունենալը: Ահա թե ինչու կաթողիկոսը ոչ միայն՝ սիրայօժար ընդունում է «մուրթնալ ոչխարի դարձը», այլև նրա համար գտնում է մի այնպիսի ճանապարհ, որով նա պետք է ամրապահվեր իր դիրքերը համում՝ առանց ստեղծելու հնար ունենալու լքելու Էջմիածինը...

Եթե մեր այս նկատառությունից հետագայում ճշտելի Նիկոլի յիշնալ նամակի ու այլ փաստաթղթերի յայտնաբերումով, ասած Փյոլիպարոս Աղթակեցի կաթողիկոսը մի անկողնոց անկալում մեզ համար հանկել կը գայ որպես խորհրդաց, նուրբ ու նրկայնափիտ մի դիտանազետ ու քաղաքական՝ գործիչ: Պատմության՝ հետևից հետևելով մի նշուած իրադարձությունների տրամաբանությանը՝ տեսնում ենք, որ Նիկոլ Թորոսովիչին՝ գահընկեց անելու փոխարեն՝ նրան՝ ընդհանուր գործի մեջ ներգրավելն է իրօր, թեև շատ համարձակ ու վտանգալէց, բայց միակ ճիշտ քայլն էր տունալ իրավիճակում, որով հնարատուր եղաւ լինահայ Եկեղեցին՝ մօտ 30 տարով կանխել վերջնական՝ բաժանումից, այսինքն՝ այն՝ առանձնագոյնի, ինչը հնարատուր էր անել այդ պարագային: Բայց լատին կղերը որոշ ժամանակ անց շատ լաւ հասկացաւ գործի էությունը: Լնի պատմաբանների վկայութեամբ, Պոլսի «առաջնությունից» յետոյ կաթողիկէ Եկեղեցու վերաբերմունքը Է՛լ անելի պահանջողական՝ տնսք ընդունեց Նիկոլի վերաբերութեամբ: Առաջ խօսք չէին գտնում նրան՝ գովաբանելու, այժմ թերութիւն՝ չը կար չը վերագրելին՝ նրան՝ (Լոգինսկի): Իսկ Ալոիսիոս Պիդուս՝ մօտ 1670թ. այդ հաշտությունից հետմեջ կերպ է մեկնաբանում. «Եւ այսպէս դարձաւ արքեպիսկոպոսն՝ յաթոտ իւր եւ գտմնեայն՝ ինչ կարգեաց լատ այնմ որպէս էր յառաջ քան՝ գլխատուփանություն՝ իւր (դատանությունն՝ համայնեաց) ... ի ներոյ ընկալան՝ գնա հայք, որ կարի գուարճանային ի սիրտ իւրեանց, զի գտին՝ հնեոր... միացնալս գանձինս ընծայեցուցանելոյ եւ այնն պահելոյ... գարտունությունն, գորս վայելին՝ մինչեւ ցայսօր՝ մնալով կալով ի նախնի հաւատոս իւրեանց: Վասն՝ որոյ ստեմանեցին՝ տօն՝ նրմելի... եւ կռչի Տօն՝ Միությունն, եւ արդարեւ, *միաբանեցան նորա ընդ միմեանս, այլ ոչ ընդ Ս. Եկեղեցոյն* (հոմին: Ռ. Հ.): Սովստ անջատումն մանաւանդ եղև յեկեղեցոյն քան միության, զի յայնմեմտէ մեծաւ նս ջերմեանսությամբ պաշտէին՝ գեներտիկոսական՝ արարողությունն իւրեանց, թեպէտն քահանայքն, յորժամ հարկ լինէր նոցա մատուցանել պատարագ ի լատին՝ եկեղեցոյ՝ յանելուն՝ ջուր ի գինի, որով դիրազոյն եւս խաբէին *զկաթոլիկոսն*»⁸¹ (ընդգծումներն իմը: Ռ. Հ.): Այսպիսով՝ միությունն՝ ներազոյն շրջանի առաջին փուլում (1627-1644), որք լատ պատմագիտութեան՝ մէջ ընդունուած տեսակետի, լնահայերը պիտի կաթոլիկացած լինէին, ընդհակառակը, շնորհիւ իրենց միասնական ու միակամ, կարելի է անկարոն՝ պնդել՝ ԶԱՆԳՈՒԱՄԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ, կարողանում են՝ անխաղաղ պահել հայադատան՝ եկեղեցու ծիսակարգը՝ չը հաշուած Ս. Պատարագի ժամին՝ Նիկոլի կողմից Պապի անունը յիշատակելու ձեւական՝ հանկամանքը:

Առ Դարիծեցին՝ լնահայերի մասին՝ խօսքն՝ աւարտում է 1652-53 թթ. դէպքերով եւ վերջում նշում, թե նրանք մինչեւ այսօր (այսինքն՝ 1660թ.: Տե՛ս «Պատմություն», էջ 289) հաշտ ու խաղաղ ապրում են՝ իրենց նախկուպոսի հետ: Հետմաբար միությունն՝ հետագայ դէպքերին՝ նա տնդնալ չէր: Մինչդեռ 1664թ. թատիկեան՝ կրօնատուր Լղմմնես Գալանսը գալիս է Լվով, կաթողիկէ քահանայներ աճեցնելու համար քաջում հայոց ճեմարան՝ եւ սկսում է միութեան ներկորդ եւ վճռական փուլը, որը շարունակւում է մինչեւ Վարդան Զոնաւանեանի թեմակալութեան՝ սկիզբը (1686թ.): Այդ տարիներին՝ պատարագի մէջ հետգնետէ արմատաւորում են՝ լատինական՝ ծիսակարգի որոշ տարրեր, մասնաւորապէս Ս. Պատարագի ժամին՝ գինին՝ ջուր խառնելու խոր-

հուլիսը, որը Հայաստանում այց Եկեղեցին՝ կաթոլիկ եկեղեցուց անջատող հիմնական կետերից մեկն՝ էր:

Թեև 1664թ. յնսոյ թատիննանների ջանքերով լատին՝ կղերը կառուցացաւ մի շարք արմատական՝ փոփոխութիւններ մտցնել հայադաւան՝ եկեղեցու ծխակաթոռի մէջ, քայց այսուամենայնիւ, լեւաւայ եկեղեցին, միաժամանակ թէ՛ Էջմիածնին՝ եւ թէ՛ Հռոմին՝ ննթակայ լինելու իւրօրինակ հանգամանքով, իր կիսաանկախ վիճակը պահպանեց մինչեւ վ. Յունանմանի գաւազակալութեան սկիզբը, որից յնսոյ եկեղեցի-տէ՛ թէ՛ իրաւաբաններէն՝ եւ թէ՛ փաստօրէն, վերջնականապէս անջատուեց Ա. Էջ-միածնից: Այսպիսով կաթոլիկացման դէմ լեւաւայ համայնքի 1627-1652թթ. ազա-տամարտի շնորհիւ, Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսը կառուցացաւ 1652 թուին՝ վե-րականգնել լեւաւայ եկեղեցու ննթակալութիւնը Էջմիածնին՝ պահպանել հայա-դաւանութեան՝ հիմնական կետերը:

Լատինացման դէմ լեւաւայների 1650-ական թուերի յաղթանակին՝ որոշ չտկում նպատակն ունէր 1648-1657թթ. Լեւաստանում տիրող քաղաքական խիստ անը-պաստ իրադրութիւնը: 1648-1654թթ. կողակների ատաման Բոգդան՝ խմբիցիկին, Ղրիմի թաթարներին՝ զինակից եւ Ռուսաստանի գաղտնի իմասնաւորութեամբ, ազատամբել էր Լեւաստանի դէմ: 1654թ. Պերէնտալանման՝ ռադան Գալիցիան՝ եւ Պոդոլյայի մեծ մասը միացնում է Ռուսաստանին: 1655 թուին՝ Շուեդիայի թագաւոր Կառլ Գուստաւի զօրքերը, առիթից օգտուելով, ներխուժում են՝ Ռեչ-Պոսպոլիտա եւ հասնում մինչեւ Ջամոստիէ հայաշատ քաղաքի մատուցները: Այդ նպն՝ ժամանակ խմբիցիկին՝ պաշարել էր Լվովը, իսկ Կարլ Գուստաւի հետ Լեւաստանի բաժանելու պայմանագիր կնքած Բրանսնիւրգի իշխան Ռակոցի Դեորդը 1656թ. 40 հազա-րանից բանակով պաշարել էր Կրակովը: Երկիրը տնկալութեան՝ կորստի շէմին՝ էր եւ լեւական՝ արքունիքը ժամանակ չունէր ուշք դարձնելու հայերի դաւանափոխու-թիւնը ամեն՝ գնով վերջաւորելու լատին՝ կղերի եւ Հռոմի պարքերական՝ պահանջնե-րին: Ընդհակառակը՝ ի նկատի ունենալով Բ. խմբիցիկու համակիրների շարքերը հայերով համալրուելու դէպքերը⁸², լեւական՝ արքունիքը լատին՝ կղերի միութենա-կան ջանքերը այդ իրավիճակում դիտում էր որպէս երկրի միասնականութիւնի խտրիւթ գործողութիւն՝ եւ ձգտում էր հայերին սիրաշահել⁸³: Բազմաթիւ փաստերի վկայութեամբ լեւաւայերը պայքարը չեն՝ դադարեցնում նաեւ 1664թ. յնսոյ: Այլ Պի-դուի շարադրանքից երեւում է թատիննանների կողմից 1652թ. «պայմանագրի» խախտումները Թորոսովիչին՝ ստիպում են՝ ընդդիմանալ: 1666թ. Գալանսի մահը էլ աւելի է աշխուժացնում հայերին, որոնց պահանջով Թորոսովիչը վճռում է փակել Գալանսիի բացած «Հայոց ճեմարանը»: Բայց լատին՝ բարձրաստիճան՝ եկեղեցա-կանների (Պիզնետովիչի եւ ուրիշներ) նախադրման ջանքերով դարձրել վերաբացում է: 1668թ. սեպտեմբերի 27-ին՝ կայացած Լվովի «Հայոց աւագների խորհրդի» նիստը միաժամանակ որոշում է Հռոմ մեկնող Նիկոլին՝ խնդրել, որպէսզի սա Հայաստանում այց Եկեղեցուց լեւաւայ եկեղեցու հետագայ անջատման՝ «դէմն՝ տան»⁸⁴: Յանձնարա-րականների քննյա ունեցող լեւաւայերին՝ յղած Յակոբ Ջուլայեցի Կաթողիկոսի 1662-1672թթ. նամակներից երեւում է, որ Նիկոլը պահպանում էր Փիլիպպոս Կաթո-ղիկոսի հետ կնքուած պայմանագրի կետերը⁸⁵: Փաստօրէն նրէ 30 տարի առաջ ինք-նակամ միութիւն՝ ընդունած եւ իր ժողովրդի դէմ անյուր յարձակումներ գործած թե-մակալը միարարներին՝ պէտք էր իրենց գործը սկզբնաւորելու համար, ապա այժմ, երբ սկսուել էր վերջնական՝ միութեան՝ վճռական փուլը, դէպի Էջմիածին՝ հաղորած եւ հայադաւանութեան՝ հիմնական կետերը պահպանել ջանացող Նիկոլը միարար-

հնրին՝ չէր կարող պետք գալ։ Ահա թե ինչու Նիկոլին՝ մեկուսացնելու համար թեատինեանները հիմա՝ 1668թ. կտրադանում են՝ մի կերպ դրկել Պապի մոտ։ Նիկոլը իր փոխարեն՝ թողնելով իր ազգական՝ Եան Կերիմովիչ Նախկուպտին⁸⁶, մեկնում է Հռոմ, ուր Պապը հիմա՝ բարձր պաշտօններով, ժողովով, կարգինալի ծիրանի հազգ-նելով⁸⁷ Նոթ տարու, չափ պահում է մօտը։ Այստեղ Նիկոլը փաստօրեն՝ տնային կալանքի մեջ էր, քանի որ հնարատրության՝ չունեղ մասնակցելու իր թեմի գործերին՝ կամ նա դառնալ Լվով, ուր թեմի գործերը տնօրինում էին՝ թեատինեանները։ Բայց կաթոլիկները Նիկոլին՝ մեկուսացնելուց յետոյ կանգնեցին՝ հոր խնդրի առաջ։ Յակոբ Ջուդայեցին՝ Նիկոլի Լվովից մեկնելը լսելով, 1671թ. սեպտեմբերի 1-ի կոնդակով Լվով է ուղարկում իր կողմից Նախկուպտ օծուած Թեոդորոս Վարդանանին՝ (լեհական՝ աղբիւրներում՝ Վարդանովիչ) որպէս «առաջնորդ հովիւ Եւ տնայւ լեհաց նրկ-րին, որպէսզի իշխանութիւն՝ վարէ հայոց եկեղեցւոյ կանոնաց համամատ»⁸⁸։ Հասկանալի է՝ Էջմիածինը հալատակ ունէր պահպանելու լեհահայ եկեղեցւոյ ինքնիւրոյնութիւնը։ Լատին կողմը անմիջապէս անցնում է հակադիր քայլերի։ Այլ Պիոլին՝ փոխարինողներ Լուբլինի՝ Եւ Բոսը լեհական թագաւորին՝ բողոքում են, թէ քանի Նիկոլը կնքեցանի է, հրա յաջորդին՝ ընտրելու իրաւունքը պատկանում է լեհական թագաւորին։ Այս գործին՝ խառնուեցին՝ նաեւ Հռոմի Կղմմեն Ժ Պապը՝ Լեհաստանի թագաւորին՝ գրած իր 1672թ. յունիսարի 3-ի նեմակով հիմա՝ խնդրելով Վարդանովիչին՝ «քաղաքից վտարել»⁸⁹։ Վարդանովիչին՝ թէն լվովաւայներ լա ընդունեցին, բայց շուտով նա ստիպուած հեռացաւ քաղաքից։ Լեհահայերը տնայնելով Վարդանովիչին՝ չեն կտրողանում պահեն, բազմաթիւ դիմումներով Հռոմից խնդրեցին՝ Թորոսովիչին՝ նա օղտարկել⁹⁰։ Թէն Հռոմը Նիկոլին՝ չէր ուզում Լվովում տնանել, բայց յարմար թեմանե-ծու չը գտնելով, ստիպուած Թորոսովիչին՝ 1675թ. սկզբին՝ նա օղտարկեց Լվով քաղ հիմա՝ ստիպելով աղաւթկից ընտրել Վ. Յունանեանին⁹¹։ Թորոսովիչի բացակայութեան՝ ընթացքում, թէն ժամատարութիւններն ու իրաժշտական՝ հատուածները հիմնականում անփոփոխ էին մնացել, բայց թեատինեանների ջանքերով պատարագի Եւ ծիսակարգի մէջ հեղ շտաւումներ՝ էին մտցուել։ Թորոսովիչի Լվով ժամանելուց յետոյ Վարդան Յունանեանի չը դիմանալով Նիկոլի վարմունքին, մեկնում է Հայաստան⁹²։

Նիկոլ Թորոսովիչի մահուանից (1681թ.) յետոյ լեհահայերը Էջմիածնի ղեկավարութեամբ դիմում են իրենց եկեղեցին՝ ազատելու վճռական՝ հոր քայլերի, որոնք անծանօթ են հայ պատմագիտութեանը։ Բարձրը դիմանական փաստաթղթերի վրայ հիմնուելով այդ իրադարձութիւնների մասին եզակի տեղեկութիւններ է տալիս։ Ըստ հալսնալքան՝ պայմանաւորաւորութեան, Վարդան Յունանեանի, որը Նիկոլ Թորոսովիչի աղաւթկից թեմակալին էր, սրտ մահուանից յետոյ պիտի նստէր թեմակալի գահին։ Բայց Եղիազար Կաթողիկոսը Յունանեանին՝ նրկար ժամանակ թայլ չէր տալիս մեկնել Լվով ու զբաղեցնել իր գահը։ «Միայն Եան Սոքնսկի թագաւորի միջնորդութեամբ ազատուեց Եւ 1686թ. հոկտեմբերի 3-ին՝ ժամանեց Լվով»⁹³։ Իսկ մինչ Եղիազար Կաթողիկոսը Յունանեանին կը թայտարէր վերադառնալու։ Լեհաստան, լեհահայերը կատարում են իրենց եկեղեցին՝ Հռոմից ազատելու մի հոր փորձ։ Դեռնա Թորոսովիչի կնքեցանութեան օրօք Լեհաստանում Հռոմի նախարակ Պալաւիչինին՝ յաջողացնել էր լատինեան Դեոդատ (հայկական՝ աղբիւրներում՝ Աստուածատուր) Ներսէսովիչի համար Վատիկանից «աղկել Տրայանապոլիսի Նախկուպտի տիտղոսը»⁹⁴։ Թորոսովիչի մահուանից յետոյ Հռոմը լվովաւայ համայնքի ցանկութեան հալատակ, այս Ներսէսովիչին՝ նշանակում է Լվովի թեմակալ (Բա-րոն), Ժրկուղ, էջ 240)։ Ի հակակշիռ Հռոմի ապօրինի գործողութիւնների, Կամմեց-

Պողոսյակի հայ համայնքը նպիսկոպոս է ընտրում Թորոսովիչի աճեցրած նկնդեցականներին՝ Եան՝ Բնմնարտովիչին՝ (կամ Բնմնատովիչ), որը Լվովի մեծահարուստ Բնմնարտովիչների տոհմից էր, որոշ ժամանակ ուսանել էր Ս. Էջմիածնում: Բնմնարտովիչ նպիսկոպոսը գալիս է Լվով և՛ անցնում հակամիտարարների գլուխը: Յղմ-յով Լվովի հայոց առաջնորդարանի դիմանկան՝ փաստաթղթերը, Բարանչը մանկամտնում է այս իրադարձությունները: «Բնմնարտովիչը խոստացել էր միշտ հնազանդ մնալ իր արքեպիսկոպոսին՝ (Նիկոլին: Ռ.Ն.): Նա գովմյի կնրպով պահում էր իր այդ խոստումը մինչև 1983թ., նրա Լվով ժամանեց հայադառան՝ մի նպիսկոպոս, որն՝ իրեն՝ Երուսաղեմի պատրիարք անուանելով, հայադառանելիքների վերադառնալու շատ մեծ յոյսեր արթնացրեց որոշ հայերի մեջ: Սրանք Եան՝ Բնմնարտովիչին՝ համոզեցին՝ կամենիցի նպիսկոպոս օծուել: Սա տեղի տուց հայերի յորդորներին՝ ապօրինաբար նպիսկոպոս օծուց և՛ կոտորում էր նպիսկոպոսի (իմա՝ թեմակալի փոխանորդի: Ռ.Ն.) պաշտոնը: Այդ մասին՝ իմանալով, Լնաստանում Պապի առաքնական՝ նուիրակ, Եփեսոսի արքեպիսկոպոս Օպցիուշ Պալալիչինին՝ անմիջապես նկոպ դրեց Եանի վրայ՝ սպառնալով նկովել իւրարանչիւրին, ով սրան՝ նպիսկոպոս ճանաչի»⁹⁵:

Բնմնարտովիչի թեմակալութեան՝ մասին՝ գրել են՝ նաև Ս. Գրումնիցկին, Չ. Լեյսիցկին՝ և՛ լնի միւս պատմաբանները: Այսպիսով՝ չնայած Թորոսովիչի մահուանից յետոյ Յունանմանի պէտք է փոխարինէր Նիան, բայց լնհաիայնը կամենէ՞ր Պողոսյակի յիշնալ նկնդեցականին՝ 1683թ. նպիսկոպոս օծելով. կարողանում են՝ 3-ից 6 տարի դնել Լվովի թեմակալի տառին, մինչև Վ. Յունանմանի 1686թ. հոկտեմբերի 3-ին՝ Հայաստանից Լվով ժամանելով»⁹⁶, չի անցնում իշխանելիքն զույս և՛ 1687թ. Բնմնարտովիչին՝ կարգալոյծ անելով չի հեռացնում նկնդեցական՝ գործունեությունից⁹⁷: Ինչպէս տեսնում ենք, բռնի միութեան՝ սկզբից (1630թ.) 53 տարի յետոյ, նրա ըստ պատմագիտութեան՝ մեջ հիմնադրուած կարծիքի, լնհաիայնի դաւանութիւնությունիւ վազուց պիտի աւարտուած լինէր, Նիանն ոչ միայն շարունակում են՝ պայքարը, այլև յաջողացնում են՝ Լվովի հայոց թեմը անելի քան՝ նրք տարի (ոմանց կարծիքով՝ 1681-1686թթ.) վերցնել իրենց ձեռքը, որը նախնեաց հաւատը պահելու լնհաիայնի նրել վերջին՝ ճիգն էր: Այս փաստը միւս մի գործը կռուան՝ է անկնելու, որ բռնի միութեան՝ դէմ լնհաիայնի ինքնապաշտպանությունիւնը եղել է անհալու ու անհաղաղ:

Երբ հայ ազատագրական՝ պայքարի գործիչները ԺԷ դարի 80-90-ական թուրին՝ Հայաստանի անկախությունիւ վերականգնելու հարցի շուրջ Լնաստանի ու Հռոմի հետ աշխոյժ բանակցություններ էին՝ վարում, Վարդան՝ Յունանմանի 1691թ. Լվովում գումարում է նկնդեցական՝ սինհը, որտեղ իրաւաբանօրէն՝ վերջնականապէս վճռում են՝ լնհաիայոց նկնդնու: պատարագի հիմնական փոփոխությունները, անկախությունիւ Էջմիածնից և՛ հպատակությունիւ Հռոմի Պապին: Սինհը ամբողջ լնհաիայ հոգեւորականութեան՝ անուանից լնհաիայ կաթողիկ նկնդնու գլուխ հռչակեց Լվովի արքեպիսկոպոսին, ընդունեց Նոր ծիսակարգ, որը Յունանմանի թատիկնեանների օգնութեամբ լատինացրեց⁹⁸: 1699թ. կայացած լնհաիայոց նկնդնու ընդհանուր ժողովը հրահանց իջեցրեց «նկնդնիւնրում Տիրոջ խօսքը աշխարհաբար (ընեագրում) ժողովրդային՝ լնգումով: Ռ.Ն.) ներկայացնել»⁹⁹:

Ֆր. Ջախարիասնիչի տուեալներով, ԺԹ դարի տասնամյակներին՝ լնհաիայոց նկնդնիւնրում ազօրքն ու «ժողովրդի հետ նրգումը նրգները», որոնք առաջ գրաբարով էին, սկսեցին լնհիւրէն կտտարնել¹⁰⁰: Բայց այդուհանգիւրծ, լնհաիայ որոշ գաղթօջախներում կաթողիկություն չէին՝ ընդունել և՛ շարունակում էին՝ պայքարը: Օրինակ ըստ Ֆր. Ջախարիասնիչի, Բուքովինայում 1825թ. ապրիլ 1824 հայերից 1134-ը

մնացել էին՝ «հին՝ հաւատին»¹⁰¹։ Իսկ նրբ թեառինմանք 1785թ. կամմնեց-Պոդոլսկում ուզում էին՝ հոգեւոր ճեմարան՝ բանալ։ Եւսկի հայերը նոյնիսկ Գրիգորեան՝ տոմարը յուզեցին՝ ընդունել։ ուր մնաց թէ կամմնեց-Պոդոլսկում հանդիւրժէին՝ կաթոլիկ քահանայներ արտադրող կղերականք։ Ինչ որ է. լեւաեայերի բնի միութիւնը, որը սկստուն էր ԺԺ դարի 60-ական՝ թուերին՝ նւ սպառնալի տեսք ընդունել 1630թ. Նիկոլ Թորոսովիչի շրջանին, աւարտունց մօտ 120 տարուայ յամառ ջանքերից յետոյ։ Հայ ժողովրդի տարագիր այդ հատուածը, հայրենիքից հազարաւոր մղոններ հեռու, Եւրոպայի կենտրոնում հարիւրապատիկ ուժեղ հակառակորդի դէմ դուրս գալով ազատամարտի, կարողացաւ արձանագրել մէկից ամէկ յաջողութիւններ, մինչեւ որ վիթխարի ճնշմանի դիմադրելու կարողութիւն՝ չունենալով, նահանջեց։ Լեւաեայերի միակ «յաղթանակն» այն՝ եղաւ, որ նիսանց եկեղեցին՝ ոչ թէ ամբողջովին՝ ձուլուեց լատին՝ եկեղեցուն, այլ պաշտօնապէս անհաւանեց «Հոմին» միացած հայոց ծիսակարգի եկեղեցին»՝ պահպանելով բազմաթիւ ծիսական՝ իւրայատկութիւններ։ Թէեւ ԺԸ-ԺԹ դարերում լեւ կղերը ձգտում էր լեւաեայ եկեղեցին՝ լեւական՝ եկեղեցուն՝ միացնելու միջոցով վերացնել նաեւ ծիսական՝ այդ չնչին՝ տարբերութիւնները։ Բայց Վատիկանի պահպանեց թէ՛ լեւաեայ արքեպիսկոպոսութիւնը, թէ՛ «հայոց ծիսակարգը»։ Հոմին այս առաջին՝ հայացքից հայանկատար կնքուածքի հիմքն՝ ու պատճառը, ինչպէս ճիշտ նկատում է Վ. Լոզինսկին, «պապական՝ Աթոռի շահերն» էին՝ Արեւելքում, ուր համեմական՝ եկեղեցին՝ ուժեղներէն՝ աշխատում էր եւ այժմ էլ աշխատում է իրեն՝ ննթարկել Հայոց եկեղեցին»¹⁰²։ Այս միտքն՝ արտայայտելուց յետոյ Լոզինսկին՝ ամփոփում է. «Պապը չէր արտօնում եւ չի արտօնում դեռ, որ հայերն՝ իրենց հոգեւոր կարիքները հոգան՝ կաթոլիկ եկեղեցիներում։ Հայերի մուտքը կաթոլիկ հոգեւոր միաբանութիւններ թոյլատրում էր որպէս թոցառութիւն, միայն՝ Պապի անձնական՝ կարգադրութեամբ եւ միշտ դժկամութեամբ։ Եւ Պապերի այս քաղաքականութեան՝ շնորհիւ է որ մինչեւ այժմ էլ հայ նն՝ մնացել հոմեական՝ եկեղեցուն՝ միացած հայերը»։

Դա ոչ թէ Հոմին շնորհիւ էր, այլ դարձեալ՝ Հայաստանեայց եկեղեցու անկախութեան շնորհիւ։ Մեր եկեղեցին՝ նոյնիսկ այս դէպքում, հէնց սոսկ միայն՝ իր գոյութեամբ կարողացաւ ննցուկ լինել լեւաեայերին, պահպանել նիսանց ազգային դէմքն՝ ու պատմական՝ յիշողութիւնը մինչեւ այսօր, նրբ նիսանք դարձեալ՝ անկախ նն՝ լեւ եկեղեցուց, պահում նն՝ «հայոց ծիսակարգի եկեղեցու» իրենց վաղմիկ կարգավիճակը, բայց ննթարկում նն՝ ոչ թէ անմիջապէս Հոմին Պապին, այլ հայոց կաթոլիկ կաթողիկոսին։

Եթէ լեւաեայերի բնի միութեան՝ պատմութիւնը շրջանաբաժանելու լինենք, ապա այն՝ կարելի է տրոհել երկու մեծ շրջանների։

Առաջին՝ կամ՝ նախնական՝ շրջան։ մօտաւորապէս սկսում է Տրիդնտեան՝ ժողովից եւ շարունակում մինչեւ Նիկոլ Թորոսովիչի գաեակաւորութեան՝ սկիզբը (1545-1627)։

Երկրորդ, կամ՝ գլխաւոր շրջան։ սկսում է 1627թ. եւ շարունակում մինչեւ 1691թ. սինդի որդեամբները։

Հոմեական՝ եկեղեցու հետ լեւաեայերի միութեան՝ պատմութեան՝ գլխաւոր շրջանի (1627-1691թթ.) հետազոտութիւնը մեզ բերել է հետմեծաւ նորակարգութեան։

1627-1652 թուականներին՝ լեւաեայ համայնքը լիովին՝ ննթարկում էր *Էքսիառնին*, իսկ թեմականը՝ *Հոմին*։

1653-1686թթ. թեմականը փոստորուն՝ վերամիադրուելով Էքսիառնին, իրաւականաւոր

րեն մենաց համր ննթակայութեան՝ տակ: Այս նգակի ու աննախընթաց վիճակը Փիլիպպոս կաթողիկոսի ու Նիկոլի միջև 1653թ. կնքուած պայմանագրի արդիւնքն էր, լստ ու Նիկոլի մահուանից յետոյ լնհաեայոց թեմակալին՝ պիտի հաստատուէր Ս. Էջմիածնի: Բայց յիշեալ պայմանագրի անվիրապահ կատարումը, հասկանալի պատճառով, չէր կարող ապահովուիլ: Ուստի լնհաեայ նկնդնցու համար համար 1653-ի Էջմիածնի միջև սկսուած է տաւանամեակներ տնտղ մի քննորինակ պայքար: Համը ձգտում էր թեմի իրաւական՝ ննթակայութիւնի վերածել փաստականի, իսկ Ս. Էջմիածինը՝ փաստականի իրաւականի: Թեառիննաների Լվով ժամանելուց յետոյ (1664թ.) համը լուրջ յաջողութիւններ արձանագրեց: Սակայն 1670-ական թուականներին՝ Էջմիածինի կրկին՝ մասնակիօրէն՝ վերականգնուած է հաստատակշտութիւնը, որը նքէ 1627-1652թթ. համար շատ լուրջ պարտութիւն էր, ապա 1666-1686թթ. պայմաններում նշանակուած էր շօշափնի յաղթանակ: Գալանսի մահուանից (1666թ.) յետոյ Էջմիածինի նրկու անյաջող փորձ է անուած լնհաեայոց իրատունները վերականգնելու համար: Համի ծաւալապաշտական քաղաքականութեան՝ դէմ լնհաեայութեան՝ աչա պայքարը տնտում է մինչն 1681թ., նրք Էջմիածինի կաթողանում է մի քանի տարով թեմակալի փաստական՝ ու իրաւական՝ ննթակայութիւնի դաշնակել իրար (Բնեադրումիչի գաեակայութիւնը): Բայց համը, 1686թ. թեմակալ նշանակելով Վ. Յունաննանին, տօնուած է իր վերջնական յաղթանակը:

Այսպիսով Էջմիածինի 1627-1652թթ. պարտութիւն կրելով համը, 1653թ. կաթողանում է վերականգնել իր հիմնական իրատունները ու հասնել թեմակալի ու իր հօտի փաստական միութեանի յօգուտ իրեն: 1664թ. միարարարների յարձակման՝ նիք յափը խարխլում է Ս. Էջմիածնի դիրքերը՝ լատին կղերի ու Նիկոլի միջև նդած հակառակութիւնը հասցնելով առաւելագոնի: Սակայն 1681թ. լնհաեայներին յաջողում է լնհաեայ թեմի գլուխը դնել իրենց կողմնակցին: Բայց 1680-ական թուականներին լնհաեայ կղերի մէջ լուրջ տնդաշարժեր էին կատարուել: Եքէ 1630-70-ական թթ. սկզբներին կղերականութեան՝ ու աշխարհիկ քաթը խաի ճնշող մնծամատնութիւնը Էջմիածնական էր, ապա 1670-1680-ական թթ. աղ համամատնութիւնի խալստում է: Անցած 50-60 տարիների ընթացքում հարիւրաւոր հաղաղաւանների նրկիւր լրելու պատճառով լնհաեայների՝ լատինեակ թեմը աճել էր: Այս իրողութիւնը աւելի ակնայտ էր հոգնորականութեան՝ մէջ: Լվովի հայոց ճնադարանի (կղերանց) շրջանակարտները հին սնդնիչի հայադաւան կղերի համմատում մնծամատնութիւն էին կազմում: Հայադաւան նկնդնցականների մնծ մատը կամ շարքից դուրս էր նկել, կամ Թորոսովիչի հաղաւաններին չը դիմանալով լրել էր նրկիւր: Այս պատճառով հայադաւանները 1681թ. չըստանալով քաեանայութեան ու լնհաեայ վերնախաի քադարձակ մնծամատնութիւնը, թեմակալի գաեը կաթողանում են՝ պաեել մի քանի տարի միայն: Համը Լնհաստանի արքունիքի վճռական օժանդակութեամբ 1687թ. Էջմիածնին՝ մկուսաւցնում է իր թեմից, ու Ս. Էջմիածինը՝ ի դէմս նիք թեմակալ Յունաննանի, կողմնակց լնհաեայնի կողմում է իր ազդնցութիւնի լնհաեայ թեմի վրայ: 1691թ. լնհաեայ նկնդնցին վերջնականապա ննթակուում է համին, որը 60-ամաղ վիթխարի ջանքերի գնով թեմակալի ու թեմի փաստական ննթակայութիւնի վճռում է իր օգտին:

Լնհաեայների բանի միութեան՝ գլխաւոր շրջանը կարելի է նրնք ննթաշրջանի բաեանը:

ա. Նիկով Թորոսովիչի թեմակալութիւնից մինչն թեառիննանց Լվով ժամանելը (1627-1664թթ.) նրնք փաւնրով:

1. Նիկովի թեմակալութիւնից մինչն նիա դաւանափոխութիւնը (1627-1630թթ.):

2. Նիկովի դաւանափոխութիւնից մինչն Փիլիպպոս կաթողիկոսի հնտ հաշտու-

թիւն՝ կնքելը (1630-1653թթ.): Այս նրկու փուլնրում (1627-1653թթ.) լնհաիայ հա-
մայնիը լիսվին՝ ննթարկում էր Ս. Էջմիածնին. հսկ թմակալը՝ Հռոմին:

3. Պոլսի հաշտութիւնից մինչն թէատիննաննրի կողմից Լվովում հայոց ճմմա-
րան՝ բացելը (1653-1664 թթ.):

բ. Թէատիննան՝ կղնրանցի բացումից մինչն Նիկոլի մահը (1664-1681):

գ. Նիկոլի մահուանից մինչն 1691թ. սինհդի որոշումնրը՝ նրկու փուլով:

1. Նիկոլի մահուանից ու Եան՝ *Բննարտովի*ի գահակալութիւնից մինչն *Յունաննա-
նին* թմակալ նշանակելու տարին (1681-1686թթ.):

2. Յունաննանի Լվով ժամանելուց մինչն 1691թ. սինհդի որոշումնրը (1687-
1691թթ.), որը պէտք է համարել լնհաիայնրի կաթոլիկացման՝ արարուակւն՝ շրջա-
նի: Այսպիսով՝ լնհաիայ նկնդնցու վնրջնական՝ միութիւնի Հռոմին՝ ոչ թէ պիտի դնել
1630-ական՝ թուականնրը, ինչպէս ընդունուած է պատմագիտութեան՝ մեջ. այլ
1687-1691թթ., ինչպէս վկայում են՝ պատմական՝ աղբիւրնրը:

Լնհաիայոց բռնի կաթոլիկացման՝ պատմութեան այս հակիրճ շարադրանքը մնց
իրատնի է տալիս աւնելու հնտննալ նգրակացութիւնը. Բռնի դաւանեպիստութեան՝
դէմ Հայաստաննայց Եկեղնցու գլխատրած լնհաիայոց 1530-1680-ական՝ թուական-
նրի պայքարը ոչ այլ ինչ էր, քան՝ ԱԽԱՐԱՅԸՆԸ յիշեցնող ինքնապաշտպանական՝
ՀԱՄԱՅՆԱՄԱՐՏ, որը աւնվնրապահօրէն՝ պէտք է դառնի հայ ժողովրդի ազգային-
ազատագրական՝ պայքարի փառատըր էջնրի շարքը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ¹ Լ. Բարայան, Հայերը Մոլդավայում և Բուլղարիայում, Թիֆլիս, 1911, էջ 24, 34; Յ. Ջալրեան, Լեհահայ գաղթը և մերձին կեանքը. Հայրենիք (ամսագիր). 1929թ., քի 6, էջ 129-131; Աշ. Յովհաննիսեան, Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հտ. Բ, Երևան, 1959, էջ 200, 222, 349-352 (այսուհետև՝ Աշ. Յովհաննիսեան, Դրուագներ); Արշակ Ալաջյան, Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելությունը ի Հապէշտան ժէ դարում, Կահիրէ, 1946, էջ 63; В. Восканян, Древняя Русь и Украина в судьбах армян (Հին Ռուսիան և Աւստրիան հայոց ճակատագրում), Исторические связи и дружба украинского и армянского народов (ուրբէն և հայ ժողովուրդների պատմական կապերն ու բարեկամութիւնը (յոգուածների ժողովածոյ), Երևան, 1961թ., էջ 70-81, 88: Նոյն ժողովածոն տպուել է մահւ 1965թ. Կիւտում, 1971թ. Երևանում: Այսուհետև՝ ԻՄԴ:
- ² Այդ տուեալների մի մասը ամփոփուած է լեւ պատմարան Վլ. Լոգինսկու Patryciat i meszczanstwo Lwowskie w XVI-XII wieku (Լվով, 1902թ.) աշխատութիւնում, որը քաղուածուրար հայերէնի վերածելով՝ մեզանում գիտական շրջանառութեան մէջ է դրել Յ. Ջալրեանը (Յ. Ջալրեան, Լեհահայ գաղթը և մերձին կեանքը, ՀԱՅԹԵՆԻԶ ամսագիր, Բոստոն, 1929թ., քի 6, էջ 129-131):
- ³ Այս թուրը թէն հասար Էմմուրմերով դաշինք էր երկու քրիստոնեայ պետութիւնների միջեւ, քայց ժամանակի ընթացքում անկատելիորէն մեղաւորիտեց Հայ Եկեղեցին Հռոմին եմթարկելու պայմանագրի:
- ⁴ Սոփերը Հայկականը, հտ. Զ, Պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի Պարթեւի Հայոց Հայրապետի, Վեմետիկ, 1853:
- ⁵ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Բ, Կոստանդնուպոլիս, 1913թ., էջ 2613:
- ⁶ Ղ. Ալիշան, Կամեմից տարեգիրը հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ, Վեմետիկ, 1896, էջ 19, 32, 50, 62, 135 և այլն; Աշ. Յովհաննիսեան, Դրուագներ, հտ. Բ, էջ 34, 45-46, 104-105, 147:
- ⁷ Tygodnik powszechny (շաբաթարբեր), Կրակով, 1980, քի 15: Բոմի կարողիկացման դէմ պայքարի դրոշակի Լվովահայերը 1648թ. այդ քաղաքում ունէին ընդամենը 147 տուն, 1704թ.՝ 73 տուն (տես В. Januaz, Mons Plus Ormian Lwowskie, Lwow, 1928, էջ 13):
- ⁸ K. Stopka, Początek organizacji kościoła ormiańskiego na Rusi, Warszawa, 1983, էջ 8; Չ. Օրերտինսկի, Լեհահայերը և անոնց Անդրեաս եպիսկոպոսը Եազովեցի մէջ, Հանդէս Ամսօրեայ, 1962թ. մայիս-օգոստոս, էջ 267-268:
- ⁹ Kościół Ormiański na Rusi, «Nasza przeszłość» Studia z dziejów kościoła i kultury katolickiej w Polsce (համդէս), t. 62, Krakow, 1984, էջ 82:
- ¹⁰ Բարոնշ, Ժըվուրը, էջ 180 ; T. Gromnicki, Ormianie w Polsce (Այսուհետև՝ Հայերը Լեհաստանում) Encyklopedia Kościelna, t. 17, Warszawa, 1891 (այսուհետև՝ Թ. Գրոմնիցկի, Հայերը Լեհաստանում):
- ¹¹ Wl. Abraham, Powstanie organizacji kościoła łatynckiego na Rusi, t. 1, Lwow, 1904, էջ 349, 352:
- ¹² Հմմտ. Հ. Ջալրեան, Լեհահ. գաղութը և մերձ. կեանքը. «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1929, քի 5, էջ 80-81:
- ¹³ Գր. Պետրովիշ Լեհահայ, Հայ Եկեղեցին Լեհաստանի մէջ, Հանդէս Ամսօրեայ, 1974թ., քի 7-9, էջ 321:
- ¹⁴ Բարոնշ, Ժըվուրը:
- ¹⁵ S. Baracz, Rys dziejów Ormiańskich, Tarnopol, 1861 էջ 107: (Այսուհետև՝ Ս. Բարոնշ, Ռըս ջիւլով Օրմիանսկիիս):

- 15 Cz. Lechicki, Kościół Ormian w Polsce (Այսուհետ՝ Հայ Եկեղեցին Լեհաստանի մէջ), Lwow, 1928, էջ 39:
- 16 Z. Obertynski, Unia florenska Ormian polskich, Historia kościoła w Polsce, t. I, Poznań, 1974, էջ 393:
- 17 Թ. Գրոմնիցկի, Հայերը Լեհաստանում, էջ 395:
- 18 Գր. Պետրովիչ Լեհահայ, Լեհ կղերի միութեանական փորձերը եւ լեհահայերը, Հանդես Ամսօրեայ, 1968թ., քիւ 7-9, էջ 299:
- 19 Անդ, էջ 293-294: Տե՛ս նաեւ՝ Աշ. Յովհաննիսեան, Դրոպաներ, հտ. Բ, էջ 29-30, 135:
- 20 Գր. Պետրովիչ Լեհահայ, Լեհ կղերի միութեանական փորձերը...
- 21 Տ. Գրոմնիցկի, Հայերը Լեհաստանում, էջ 403:
- 22 Գր. Պետրովիչ Լեհահայ, Լեհ կղերի միութեանական փորձերը..., էջ 294-295:
- 23 Ռըս քննարկ Օրմիանակիւ..., էջ 113-114:
- 24 Սիմեոն դայր Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն եւ Յիշատակարանք, ուսումնասիրեց ու հրատարակեց՝ Է. Ներսէս Վ. Ալկինեան, Վիեննա, 1936, էջ 384, 405-418:
- 25 Jozef Bartłomiej Zimorowicza Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się, Wydawn. dr. Korneli Heck, Lwow, 1899, էջ 208:
- 26 Բելա Բարսեղեան, Լեհահայութեան մշակութային կեանքը եւ գրականութիւնը, Երեւան, 1992թ.:
- 27 Վ. Ըստկարեան, Եկեղեցական պատմութիւն, Վիեննա, 1872, էջ 379:
- 28 Բռնի միութիւն Լեհաստանի... Ս. Պետերբուրգ, 1884թ., էջ ԻԵ, տողատակի քիւ 2-րդ ծանօթագրութիւնը:
- 29 Հ. Չարեան, Լեհահայ գաղութը եւ ներքին կեանքը, «Հայրենիք» ամսագիր, Ե տարի, 1929թ., քիւ 12 (84), Բոստոն, 1929, էջ 148-149:
- 30 Ս. Բարոն, Ժրպիտը, էջ 191: Մեզ մատչելի այլ աղբիւրներից յայտնի չէ նաեւ Ս. Բարոն-յի, Բիշոֆի, Վ. Ըստկարեանի, Ռոյլէի, Զ. Զուլմերեանի եւ Դորոնովիչի այն տեղեկութիւնը, թէ Մեքսիկայի Մեքսիկոյի մահաւանդ յետոյ (Ռոյլէի կարծիքով չորս տարի) գրադեցրել է Լվովի թեմակալի թափուր Արտը: (Տե՛ս Զր. Զուլմերեանի նշ. աշխ., էջ 180):
- 31 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Բ., էջ 2369-2370:
- 32 Զ. Լեխիցկի, Ոչուած աշխատութիւնը, էջ 42-44:
- 33 Տ. Գրոմնիցկի, Հայերը Լեհաստանում, էջ 399-400:
- 34 Սա. Ռոշքա, Ժամանակագրութիւն կամ տարեգիրք եկեղեցականը, Վիեննա, 1964, էջ 165:
- * Աստածի վկայութիւնն է հետեւեալ փաստը, որը պահպանուել է թե՛ հայ, թե՛ օտար աղբիւրներում: 1467թ. Լեհահայոց թեմի առաջնորդ ընտրուած Խաչատուր Արքեպիսկոպոսը (Ամե-նայն Հայոց Կաթողիկոսին յղած նոյն թուի մամակում գրում է, «Եւ ես նուազեալ եպիսկոպոս Խաչատուր խոստացա կատարել առաջի Աստուծոյ. Նախ եկեղեցեաց եւ ընչինց հրաման չայնենք առանց տանուտրաց հրամանին... Գ. որ զայս տեղացս իրիցանուն զպատն ու զպատաստանն ի տեղս չայնենք եւտ տանուտրացն... Դ. որ զքահանայ կամ սարկաւարդ առանց տանուտրաց երամանին չի չայնենք... Այլ եւ եկեղեցապան եւ եպրապետ ղնելու հրամանը չանենք առանց տանուտրացն երամանին. Եւ այլ ինչ բան որ լինայ կամ դատաստան ՀՈԳԵՆՈՐ կամ մարմատար առանց տանուտրացն չայնենք (ընդդ. իմը: Մ. Բժշկեան, Ճանաչարեորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 110): Նամակը մէջբերելուց յետոյ Մ. Բժշկեանը գրում է. «Յայտնանէ (ի նամակէ: Ռ.Հ.) յայտ է թէ Ամեցիք սնդմեալ էին զեշխա-նութիւն եպիսկոպոսաց ի Լվովի, եւ ամենայն ինչ հրամանաւ դատարարաց լինէր»: Լեհաս-տանում Պիոս Ե Պապի նովորակ Զովիտա Ռուզեքին, Պապին յղած իր 1565թ. մի տեղե-կագրի մէջ հայոց թեմակալի ընտրութիւնների մասին գրում է, որ լեհահայ աղքատակո-պոս-միտրոպոլիտ կարող էր դառնալ մոյնիսկ «լաւ վարքի տէր որքեւ աշխարհական» (թարգմանել ենք լեհերէնից, որը լատիներէնից լեհերէն թարգմանութեամբ իր գրքում գետե-ղիւ է Զ. Լեխիցկին՝ (Հայ Եկեղեցին Լեհաստանի մէջ, էջ 45): Զ. Ռուզեքիի նշուած տեղե-

կապիրը, ըստ Բ. Քարսնդեանի, գետեղուած է հետեւեալ ժողովածոյում, *Relacje uniwersow apostolskich i innych osob o Polske od roku 1548 do 1690*, t. I, Berlin- Poznan, 1864, էջ 249):

* Այդ բուին, առաջին անգամ լեհահայոց պատմութեան մէջ, առանց «աւագների» մասնակցութեան, միայն եկեղեցական դասի ձեռքով բնակալի տեղապահ ընտրութեան շուրջ եկեղեցականներ, որոնցից Պապը տեղապահի պաշտօնին հաստատեց Յակոբ-Ստեփան Առգուստընովիչին՝ մրան տալով արքեպիսկոպոսի աստիճան (Լեխիցկի, Մշուած աշխ., էջ 100): Պատմական փաստերը ցոյց են տալիս, որ սկսած 1569 թուին, երբեք առաջնորդներին ընտրելու եւ եկեղեցու գործերին՝ ամբողջ համայնքի ընտրած ներկայացուցիչների միջոցով մասնակցելու աշխարհականների իրատեմքերի աստիճանական սահմանափակումը ուղիղ համեմատական է եղել լեհահայոց անկախութեան կտրուտին: Ինչ չափով որ լեհահայութիւնը կորցրել է իր ղեկավար մարմիններին եւ բնակալին ընտրելու իրաւունքը, մոյն չափով էլ համայնքը կորցրել է իր դասական անկախութիւնը, այսինքն՝ արագացել է ուժացումը:

35 Տ. Գրոմնիցկի, Մշուած աշխ., էջ 400:

36 Մ. Աղանուհի, Միարանք եւ այցելութեան հայ Երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1929, էջ 73:

* Ի դէպ Ժ- դարում ապրած ոմն Գրիգոր Եպիսկոպոսի վարդապետը շշմեցուցիչ նմանութիւն ունի Նիկոլի կնոսագրութեանը (տե՛ս Թեոդորոս Բ Կիլիկեցի կաթողիկոսի Կոմոսկը լեհահայերին, Կաճնից տարեգիրք, էջ 9-13):

* Ս. Բարոնչը սխալում է: Պետք է լինի յունիսի 12 (տե՛ս յաջորդ յղումները):

* Ստ. Ռոշքան այս բնակալին ամուսնում է «Տրապիզոնի Աստուածատուրի որդի Պարսամ»՝ գրելով, որ սա իր բնակալ հաստատութեւնը գրութիւնը Ստեփան Բատորից ստացաւ 1579թ. յունիսի 12-ին՝ առանց սակայն ճշելու, թէ ինչու՝ վտարունց Աթոռից (Ժամանակագրութիւն, էջ 166):

37 Ս. Բարոնչ, Ռ-ըս ջելով Օրմիանսկիս, էջ 116:

38 Չ. Լեխիցկի, Հայ Եկեղեցին Լեհաստանի մէջ, էջ 44:

39 Այս մասին տե՛ս Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Երեմիայի նամակը «ուղղափառներին, եպիսկոպոսներին եւ Կոնստանդին Օստրոսկոյին», ինչպէս նաեւ Լվովի Եպիսկոպոս Գեղէնի գրութիւնը Գալիցիայի կաթողիկոսութեանը (Акты Юго-Западной России, т.3, Спб., 1848, էջ 278-280, 281-283: Այստեւտե՛ւ Ակտը Յուգո-Չապադնի Բոսիի):

40 Ակտը Յուգո-Չապադնի Բոսիի, հտ. 3, էջ 280: Տես նաեւ՝ Գրիգոր Պետրովիչ Լեհահայ, Լեհ կղերի միութեանական փորձերը... Համդէս Ամսորեայ, 1968, յուլիս-սեպտեմբեր, էջ 310-311:

41 Ակտը Յուգո-Չապադնի Բոսիի, հտ. 3, էջ 315-316:

42 ЦГИА Украины во Львове, ф. 52, оп.2/47-54.

43 Słownik Historii Polski, Warszawa, 1973, էջ 401:

44 Ս. Բարոնչ, Ռ-ըս ջելով, էջ 120:

* D. Zubrycki, Kronika miasta lwowa, Lwow, 1844; Е(т)ескоп (в)рион), оловвадия армян юго-зап. России, аменец-Подолск, 1903, էջ 19: Կիրիմ Եպիսկոպոսը յղում է կոմս Տոլտոյի հետեւեալ աշխատութիւնը. Граф А.А. Толстой, Римская католицизм в Россия, «Исторические исследования», т.II, 1876, էջ 57:

* Չնայով Լեխիցկին առանց աղբիւրը ճշելու գրում է, թէ Նիկոլը դեռեւս 1629 թուին, թագաւորից իր պաշտօնի հաստատումը ստանալուց անմիջապէս յետոյ, Լվովի Յիսուսեան արքեպիսկոպոսի մօտ անհատապէս ընդունել էր կաթողիկոսութիւնը, իսկ 1630թ. նա ուղղակի «Խրապարակաւ թարմացրեց իր դասնափոխութիւնը» (Լեխիցկի, Մշուած աշխատ., էջ 55-56): Եթէ այս փաստը համարուենք մոյն պատմաբանի այն պնդմանը, թէ Թորոսովիչը յիսուսեանների հովանաւորութիւնը ստանալուց յետոյ նրանց միջոցով կարողացաւ անմիջապէս կապերի մէջ մտնել արքունիքի ու Լվովի բարձրաստիճան կաթողիկ կղերի հետ (մոյն տեղը), ապա կարող ենք ենթադրել, որ Նիկոլը յիսուսեանների միջնորդութեամբ թա-

գատողից ստացել էր իր քննակալության հաստատումը՝ փոխաբերելով յիսուսեաններին խոստանալով միանալ Հռոմին: Եւ երկրորդ՝ Առ. Դասքիմեցու. «Յիշատակարան Վարդանայ մեկնութեան» հեղինակի (տե՛ս յաջորդ էջի տողատակը), Ամանունի եւ Ալ. Պիդոլի տուեալը, թէ նա կաթողիկոսիւնը ընդունեց յիսուսեանների մօտ, ճշտում է:

- *** Լվովի հայոց տաճարը զարեւու տաճարի թանկարժէք սպասքներն ու գրադարանը, պատկերները եւ այլ արժէքները իւրացնելու մասին մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս Սիմէոն դպիր Լեհացին. «Յիշատակարան Վարդանայ մեկնութեան արարածոց»-ի մէջ. «Ձորի թուին Ռ-ՀԹ. ել տմ մեծագիւի եւ փարթամաց զարմի. Նիկիոյ ամուն Թորոսեմց մախ-մական անուամբ կոչեցեալ, մամուկ տիօր եւ տգետ մտօք... ամուղայ վարիւք. ...լիր. անգ-գամ եւ անդուգն, ի կարգս աստիճանի դպիր գտով: Եւ ելեալ ԻԳ ամսաց՝ կաշառօք ձեռնադ-րեցաւ եպիսկոպոս ի Մելքիսէր կաթողիկոսէ, յորժամ երբ գնա մեր մեղքն ի Լով... Ռմամբք համախոհիւք գնացեալ առ Յեզուիդսն՝ երդմամբ խոստացաւ դառնալ ի հաւստս եւ ի կրօնս նոցա եւ լինել ախարամայ (դաւանափոխ: Ռ-Հ.) ...Ապա սկսաւ քազում յարիս եւ նն-կրօնս նոցա եւ լինել ախարամայ (դաւանափոխ: Ռ-Հ.) ...Ապա սկսաւ վատնել եւ կորու-սանել զինչս եւ զխաղիմայս՝ զոսկեղէն եւ արծաթեղէն անօթս, զմեծամեծ խաչսն, պա-տմական եւ ոսկեգօծ ըսկիս (սկիս: Ռ-Հ.), ծանրաշէն քուրվասոն, մեծագին լոռոցսն եւ ար-ծաթի խնկատուսն, զուտ (զուտ, մաքուր, համակ Ռ-Հ.) արծաթի ճրագարանս փոքր եւ մեծամեծսն, թոզ զշուքառսն, զխաչվառսն, զմիփորմոսն եւ մեծագին քազս հայրապե-տաց՝ ոսկով եւ մարգարտով եւ ակամբք ընդելուցեալ, եւ վարչամակս յոլով զուտը մեծամեծ մարգարտովք շարեալ, ...Թող զարծաթապատ, ոսկիակազմ մագաղաթ, ոսկեգիր քազում Աւետարանս եւ յոլով Շարակնոցս, ոսկով եւ քաջվարդով նկարեալ պառտական պատկերս եւ Բ, Գ-ն ազնիւ գրեանս վարդապետականս ի քազատրական խազմայէ ի դուրս ելած, մա-նաւանդ Սքսու եւ Ջաֆայու. Բ, Գ Աստուածաշունչը... եւ այլ անթիւ ազնիւ գրեանք, մաեւ յոլով Արտաքին գիրք, զորս ոչ կարեմ մի ըստ միոջէ գրել, զի ձանձրացնի լսողքն: Եւ զայն ամենայն վերագրեալ Մարայ խազմանս ի մի միում ամի կորոյս եւ ոչընչացողց, մաեւ զգ-րեանս ամենայն ընդ նոսին. զո՞րս ծախէր եւ վաճառէր, զկեսս գրաւէր Հրէից եւ այլ եւ այլ ցեղից, զայսս հաշէր եւ ի պէտս մարմնաւոր մսխէր եւ զո՞րս փոխէր ընդ տշինչ իրս անպի-տան եւ մարմնաւոր. տայր զոսկին եւ առնոյր զեղն եւ զմոխսի ի վերայ զխոյն» եւ այլն (Սիմէոն դպիր Լեհացու Ուղեգրութիւն, էջ 410-413):

- * Ռուս ջեյուլ Օրմիանսկիի աշխատութեան մէջ Բարոնը, հիմնուելով դիւանական փաստաթղթերի վրայ, նշում է որ Նիկիոյ Պապից արքեպիսկոպոսութեան աստիճան ստացաւ 1635թ. յուլիսի 16-ին:

- ** Հռոմի Պապը Նիկիոյն տալով Լեհաստանի, Մոլդաւիայի եւ Վալաքիայի հայոց արքեպիսկոպոս-միտրոպոլիտի աստիճան, նրան իրաւաբանօրէն հաւասարեցնում-կարգակից է դարձնում Լվովի լատին մետրոպոլիտին: (Չ. Լեխիցկի, նշուած աշխ, էջ 61; Վլ. Լոզինսկի, տե՛ս «Հայրենիք», 1929թ., թիւ 6, էջ 124-125): (Ի դէպ՝ Յոյն միաբարոնների շատ անելի քազմամարդ եկեղեցին արքեպիսկոպոսութեան (միտրոպոլիտութեան) վերածուեց միայն 1807թ.):

45 Բարոնը, Ժըվոտը սլաւոնիս Օրմիան վ՝ Պոլսքէ, էջ 333-334:

46 Բռնի միտրիւն, էջ 156:

47 Ս. Բարոնը, Ռուս ջեյուլ Օրմիանսկիի, էջ 121: Այդ դէպքերի մասին յակիրճ գրում է մաեւ Դ. Ջուրիցկին (D. Zubrycki, Kronika miasta Lwowa, Lwow, 1844, էջ 175):

* «Յիշատակարան Վարդանայ մեկնութեան արարածոց» հեղինակի տղն վկայութիւնները, ինչպէս մաեւ Նիկիոյի ապօրինի այլ գործողութիւնների դէմ լվովահայ համայնքի քոզօրնե-րի մասին հաստատում են Լվովի քաղաքապետարանի 1630թ. վճռագրերը: (Տես ՍԴԽԱ

- Украины по Лисову, ф.9, оп.1, т. 387, с. 775-778, ф.52, оп. 2., т. 51, с. 446-450): Փաստաթղթերը մեզ է տրամադրել պատմաբան Գալանե Պինգիրեանը:
- 48 Սիմեոն դալիբ Լեհացոյ Ուղեգրութիւն..., էջ 416-418:
- 49 Ռոս ջեյուվ Օրմիանակիխ, էջ 122:
- 50 Չ. Լեխիցկի, Հայ Եկեղեցիւն Լեհաստանի մէջ, էջ 63-64:
- 51 Ստ. Ռոշքա, Ժամանակագրութիւն, էջ 176:
- 52 Կ. Ամատունի. Ոսկան վարդապետ Երեւանցի եւ իր ժամանակը, Վենետիկ, 1975, էջ 98, 102:
- 53 L. Korwin. Omnienskie rody szlacheckie (Հայ ազնուական տոհմեր), Krakow, 1934, էջ 43, տող. թիւ 14 ծան.:
- 54 D. Zubrycki, Kronika miasta Lwowa, Lwow, 1844, էջ 273: Բարոնշ, Ռոս ջեյուվ Օրմիանակիխ, էջ 118-119: Չ. Լեխիցկի, Մշուած աշխ., էջ 52:
- 55 Բոնի միութիւն Լեհաստանի..., էջ 156:
- * Այդ արձանագրութիւններից տեղեկանում ենք, որ երկու հայադասան քահանայի ձեռնդրած համար հայերը Նիկոլի դէմ 1646թ. ապրիլի 21-ին դատ են քացում (Ուկրաինայի Հանրապետութեան Լվովի կենտրոնական պատմական դիւան, փ. 9, օտ. 1, том. 396, էջ 1540-1541: Փաստաթուղթը գտնուում է Եւ. Դաշկեւիչի կազմած Армянно-украинские связи в XVII в., Киев, 1970, էջ 94-95, փաստաթուղթ թիւ 26):
- 56 Ինչպէս տեսանք, Ուրբանոս Պապը Փիլիպպոս Կարողիկոսի խնդրանքը կատարելու փոխարէն, 1640թ. նամակով նրան յորդորում էր «զալ յողղափառութիւն»:
- 57 Դ. Ալիշան, Կոմիտասի տարեգիրք, էջ 244-246:
- 58 Անդ, էջ 247-249:
- * Լվովի կենտրոնական պատմական դիւանում պահուում է Վաղդիսլաւ Դ-ի 1645թ. մայիսի 25-ի նամակը Լվովի քաղաքապետարան՝ Գրիգոր Եպիսկոպոսին Լվովում չը հետապնդելու հրահանգով (Լվովի կեդր. պատմ. դիւան, փ. 9, օպ. 1, տօմ 396, էջ 1161-1162): Սա մեզ եիմք է տալիս ենթադրելու, որ Գրիգոր Եպիսկոպոսը երկար ժամանակով էր Լվով եկել եւ երկրորդ՝ ճշտելու Գրիգորի Լվով մտնելու ժամանակը:
- 59 Ռոս ջեյուվ, էջ 122-123:
- 60 Կ. Ամատունի, Ոսկան վարդապետ Երեւանցի եւ իր ժամանակը, էջ, 112-113:
- 61 Կ. Ամատունի, Մշուած աշխ., էջ 82:
- 62 Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիծեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 383:
- 63 Անդ:
- 64 Ամատունի, Մշուած. աշխ., էջ 82:
- 65 Անդ, էջ 82-83:
- 66 Ամատունի, Մշ. աշխ., էջ 84:
- 67 Անդ:
- 68 Անդ, էջ 102:
- 69 Անդ, էջ 109-110:
- 70 Կ. Ամատունի, Մշուած աշխ., էջ 16:
- 71 Առաքել Դարիծեց, Պատմութիւն, էջ 38:
- * Ի նկատի ունենք Նիկոլին պատմելու վրովահայերի դիտատրութիւնների մասին խօսող մի քանի ուղղակի եւ անուղղակի փաստերը: Օրինակ, Լվովի դատարանի 1636թ. փետրուարի 25-ի ու մարտի 1-ի դատական նիստերի արձանագրութիւններից երեւում է 1636թ. փետրուարին Լվովի հայոց քաղաքապետ ծագած յուզումների ժամանակ հայադասանները ձեռնել էին Նիկոլին, նրա հօրը եւ մի քանի կաթողիկ քահանաների, սպառնացել էին սպանել նրանց եւ այլն: Україно-армянские связи в 17-ом веке, Киев, 1969 (Հայ-ուրբէն կապերը 17-րդ դարում, փաստաթղթերի ժողովածոյ, կազմեց Եւ. Դաշկեւիչը), փաստաթուղթ թիւ 21:
- 72 Բոնի միութիւն, էջ 26:

* Մ. Օրմանեանը այս ծիսարանը համարելով կեղծիք, պնդում է, որ Հայաստանեայց Եկեղեցին Յովնան Օմեցեոց (գահակալել է 717-720) ամուսնուց Հռոմի եկեղեցուց մեծապատիվությամբ չի ունեցել (տես Ազգապատում, հտ. Բ, էջ 2477):

73 Բռնի միութիւն, էջ 26, 158-159:

74 Բռնի միութիւն, էջ 26, 158-159:

75 Բռնի միութիւն, էջ 159:

76 Անդ:

77 Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցիտ, էջ 387:

78 Բռնի միութիւն, էջ 27:

* Եւ ի յօլով ատուք զկնի քազում խօսից եւ գործոց, կատարումն գործոյն այն եղիւ՝ զի կաթողիկոսն Փիլիպպոս հրամայեաց, որ քան չորս զլսով յամեն առնեցէ Նիկիոյ եպիսկոպոսն, եւ զայն ձեռնագրով իլրով դրօշմեցէ, եւ տացէ Փիլիպպոս կաթողիկոսին:

Նայս՝ զի գրաստութիւն Լուսաւորչին, եւ զնորին արքայական իշխանութեանցն դասանալ խոստովանեցի Նիկիոյն, եւ իւր հետեւողքն՝ եկեղեցականք եւ աշխարհականք:

Երկրորդ՝ զի գարարողութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ արասցէ ինքն եւ իւր հետեւողքն:

Երրորդ՝ զի զկնի վախճանի Նիկիոյն՝ ի տեղի Նիկիոյն եպիսկոպոս մատուցն, ի կաթողիկոսէն Էջմիածնի լինիցի օծեալ եպիսկոպոս, եւ նորին հրամանաւ մատուցի ի նոյն վիճակին, եւ նոյն կաթողիկոսին հնազանդ եւ հետեւող լինի:

Չորրորդ՝ զի ինքն Նիկիոյն միայն յիշեցէ զանուն փափին, եւ զայն եւ ի պատարագն միայն, եւ ոչ այլ ինչ քան եւ յարարողութիւնս: Նա եւ մի խառնեցէ ջուր ի քաժակ սրբոյ պատարագին, իսկ յեկեղեցական ժառանգատրաց եւ ի կղերիկոսաց՝ ոչ որ քնալ յիշեցէ զանուն փափին: Սոյնպէս մի՝ յիշեցէ զկնի Նիկիոյն մատուց եպիսկոպոսն զանուն փափին ամենեւին. ոչ ի քան եւ ոչ ի գործո՝ այլ միայն Նիկիոյն եւ զայն եւ ի պատարագն միայն:

Եւ վասն յիշելոյ զանուն փափին, Նիկիոյն ինքն խնդրեաց ի կաթողիկոսէն, զի այն միայն մերումն արասցէ, քանզի Նիկիոյն ասաց թէ՝ ձեռնագրաւ, զոր եւ տուեալ եմ ֆոմակաց՝ ի կարգէ լուծանին զիս, զուցէ մահապարտ եւ ամենայն, վասն այնօրիկ մերեաց կաթողիկոսն: Եւ զայս չորս քան զերեւ ի քարտիսի, կնիքով կնքեալ եւ ձեռնագրով դրօշմեալ Նիկիոյն եւ կաթողիկոսին Փիլիպպոսի, եւ կաթողիկոսն եւ աշխարհաւորին, զի ընդ իւր տարեալ ի քաղաքն Իլով ի պահեստի ունիցին վասն առաքայն զգոշութեան: Եւ ապա կաթողիկոսն արձակեաց զՆիկիոյն ի կապանաց քանադաւանաց, եւ եւ մեծ կտուս եպիսկոպոսական իշխանութեան՝ իշխել ի վերայ ժողովուրդն իլովա եւ պատուիրեաց նմա, զի զգաստացեալ ի քափառական եւ ի խնէշ վարուց իւրոց եկեցէ ի կրօնս եւ ի քարեշափող ճանապարհս արդարութեան, որ վայել է ամուսն եւ աստիճանի եպիսկոպոսութեան: Եւ Նիկիոյն եպիսկոպոսն զամենայն երամանս կաթողիկոսին հոգով չափ եւ յօժար կամօք յամեն կալեալ եւ արձակեալ ի մմանէ եկեալ եկաւ յիլով քաղաք: Եւ ժողովուրդն իլովայ համարեին թէ գոցացեալ եւ թողեալ իցէ Նիկիոյն զբիւր վարս իւր. քայն տեսնէին զի նոյն վարս կայ ամփոփոխ. այլ եւ յիշէին զանչափ զանձուցն իւրեանց եւ զանօթոցն վատնումն, եւ քաղաքապետիկ մեղութիւնս՝ զոր հասոյց մեղա եպիսկոպոսն Նիկիոյն... Վասն այնօրիկ ոչ կամէին միարանի ընդ մեա... (Առաքել Դարիժեցի, Պատմութիւն, էջ 386-387): (Ընդգծումներն՝ ինքն Ռ.Հ.)

79 Օ. Լեխիցի, Հայ Եկեղեցին Լեհաստանի մէջ, էջ 66:

80 Առաքել Դարիժեցի, Պատմութիւն, էջ 387-388: Տե՛ս նաեւ՝ Ստ. Առշրայ, Ժամանակագրութիւն, էջ 178:

81 Բռնի միութիւն, էջ 27:

82 W. Kachowski, Historia panowania Jana Kazimierza..., t. 1, Poznań, 1859, էջ 24:

83 Հմմտ. Եւրո. Ղաշկեվիչ, Ուկրաինո-արմիանկի սպեագի վ XVII դիէկէ (Հայ-աթուրկ կապերը ԺԷ դարում), փաստաթղթերի ժողովածոյ, ամառաքան, Կիև, 1969թ., էջ 20-23: Եւսն Կազիմիրը 1661թ. երովարտակով ընդարձակում է իւր վաճառականներ իրատունքները,

- իսկ 1664թ. արտոնագրով ոչ միայն մերժում է հայերի իրատեղեցիքը սահմանափակելու Լվովի ջաղաքապետարանի պահանջը, այլև հայերին տալիս է որոշ ապրանքներ վաճառելու, ջաղաքի կենտրոնում տներ և արհեստանոցներ ունենալու լրացուցիչ արտոնություններ: Տես Ս. Բարոնյ, Ռուս ջեյուլ, էջ 123; Եա. Դաշկելիչ, Հայ-ռուսները կապերը..., առաջաբան, էջ 21, մանր փաստաթուղթ թիւ 30 (էջ 99-106):
- 84 Լվովի պետական գիտական դիւան, ձեռագրաց բաժին, Օստրյինսկինների ենթաբաժին, թիւ 1723 II, թերթ 3 (տես Հայ-ռուսները կապերը ԺԵ դ., էջ 116, փաստաթուղթ թիւ 38):
- 85 Ղ Ալիշան, Կամենից տարեգիրք, էջ 257-265:
- 86 Բարոնյ, Ռուս ջեյուլ, էջ 125:
- 87 Բարոնյ, Ժըվոտը, էջ 335:
- 88 Յակոբ Դ կարողիկոսի 1671 և 1672թթ. նամակները լեհահայերին, Ղ Ալիշան, Կամենից, էջ 29-26:
- 89 Չ. Լեխիցկի, Հայ Եկեղեցին Լեհաստանի մէջ, էջ 76:
- 90 Ջալիբեան, մշ. յօդուածը, «Հայրենիք», 1929, թիւ 6, էջ 126:
- 91 Չ. Լեխիցկի, մշ. աշխ., էջ 79-80:
- 92 Անդ, էջ 80:
- 93 Բարոնյ, Ժըվոտը, էջ 140; Տես նաեւ, «Հայրենիք», 1929թ., թիւ 6, էջ 127:
- 94 Ջ. Օրեիտընսկի, Լեհահայերը և անոնց Անդրեաս եպիսկոպոսը Եազովեցի մէջ, Հանդէս ամսօրեայ 1962թ., էջ 247:
- 95 Բարոնյ, Ժըվոտի, էջ 76-77:
- 96 Բարոնյ, Ռուս ջեյուլ, էջ 130:
- 97 Բարոնյ, Ժըվոտը սլավոնիս օրմիան վ Պոլսցէ, էջ 77:
- 98 Չ. Լեխիցկի, Հայ Եկեղեցին Լեհաստանի մէջ, էջ 90-91:
- 99 Անդ, էջ 92:
- 100 Ֆր. Ջալսարիասելիչ, մշ. աշխ., էջ 68:
- 101 Ֆր. Ջալսարիասելիչ, մշ. աշխ., էջ 80:
- 102 «Հայրենիք», 1929թ., թիւ 6, էջ 127: